

Вогненні стовпи

Автор:

Роман Іваничук

Вогненні стовпи

Роман Іваничук

Історія України в романах

Ця книга – перший художній твір у незалежній Україні про героїчну історію Української повстанської армії. Події твору розгортаються на Прикарпатті, де в горнилі військових дій ворожих армій народжується нова генерація українців, здатних захистити свою честь, родину й рідну землю. «Вогненні стовпи» – світла данина пам'яті тим, хто віддав життя за незалежність України, воюючи в лавах УПА. Це розповідь про нашу справжню історію, про нашу українськість, про те, на чому тримається Дух нашої нації. Кілька поколінь в Україні виросло без правдивої інформації про УПА.

Роман Іваничук

Вогненні стовпи

Тетралогія

Світлій пам'яті брата Євгена – учасника боїв УПА,
довголітнього в'язня більшовицьких концтаборів,
талановитого публіциста – присвячую.

Автор

Чи могилу зустрінете в чистому полі,

Чи десь кості біляві у лісі в яру,

Чи заржавшу кров на поляночці голій,

Чи поламані сосни в старому бору, —

Знайте, ваша в боях там кувалася доля.

Хай місця ці святі усім на сумліннях

Випікають печаті залізних чеснот!

Ми посіяли чисте й здорове насіння

Вам на жниво. Будіть заскорузлих з мертвот:

Хай вже жнуть і пожате несуть поколінням!

Марко Боеслав, Заповіт

Книга перша

Передлуння

Прелюд

Мирон Шинкарук був дитиною геть не схожою на сільських ровесників: вигнавши корову на толоку, він тримався осторонь від пастухів, які, діждавшись, поки худоба зійде в зарослу вільшиною глибоку Мочулу, заводили голосні забави в свинки, перескічки або хвостача; в Мочулі було вогко й прохолодно, над дзюркалом, у якому жінки мочили коноплі, буяли соковиті трави, й товар звідти не розбігався; хлопці гаморили, вівкали, реготали, шаленіли на волі, а Мирон, заховавшись за вільшиновим кущем, виймав із-за пазухи книжку й читав, забувши про все на світі, й перед вечором, коли напасена, повнобока, з важким від молока вим'ям Мінка сама вибиралася із западини, прямуючи додому, біг підтюпцем за нею, не озираючись і не зважаючи на хлоп'ячі глузи з приводу його одежі, що відрізнялася від сільської. «Панський син з підплетеним задом!» – волали йому вслід шибеники, і гірко ставало Миронові лише тоді, як з того неприязного хору вирізнявся голос сусідського хлопця-однокласника Йосафата Юлининого, доброго приятеля, проте з іншого середовища.

Однак Миронові не докучала осамотненість: у густому гаю, що, вихопившись з Макіївського лісу, вгризався клином у хлібне поле боднарівського вчителя Шинкарука, хлопчина знаходив для себе безліч розваг, а теж і друзів; трохи лякав його товстий, оброслий мохом пень, що давним-давно зостався на галявині від зломаного буревієм дуба: з того пня стирчали дві розколини, мов гострі роги, і мав він довгу бороду з повзучого моху, дупло нагадувало роззявлену пащу потвори, а два гудзи під зрізом пня грізно дивилися на світ, достоту, як той чарівник із «Трьох казок діда Охріма», що їх написав для дітей Андрій Чайковський; у гаю женці викопали криничку, щоб недалеко ходити по воду, і в ту копанку Мирон напустив мересниць, виловлених із дзюркала в Мочулі – був то його ставок, і Мирон сподівався, що рибки виростуть і стануть такі великі, як воронобок і коропи в ставищах Івана Марусиного, що біля церкви, проте мересниці воліли залишатися маленькими, й це трохи турбувало хлопця; на липі у два обхвати сидів рогатий жук, котрого Мирон вважав сторожем гаю; хлопець шанобливо придивлявся до великої комахи й іноді обережно дотикався пальцем до її твердих коричневих крилець; а ще розповідали пастухи, що в той Миронів гай заходить деколи з Матіївського лісу чарівна Оксана, яка через нещасливе кохання повісилась на своїй косі, й ходить вона недеями, виспівуючи весільних пісень, а що то за диво – те кохання, що через нього люди аж умирати мусять, не знав Мирон, аж поки сам не побачив... Одного разу, коли пішов у гриби, зустрів на звіриній стежці білу, немов весняна хмарка, дівчинку, що зривала медунки й зозульчині чобітки, вона віддалялась путівцем у Потоки, звідки визирала солом'яним дахом самотня хатка вдовиці Марії Слобідської, й Мирон пішов слідом за дівчам, та дійти до обійстя збоявся.

Й відтоді спокій покинув хлопця, він щодня наближався до вдовиної хатки, щоб хоч здалеку побачити білу дівчинку, й якось таки наважився її перейняти й запитав: «Ти хто така?» – «А я Наталка Слобідська», – відказала дівчинка й, видно, злякавшись незнайомця, щодуху побігла путівцем і зникла в Потоках, нібито не була донька вдовиці, а таємнича Оксана, про яку з острахом говорили пастухи... Відтоді думки про білу дівчинку не покидали Мирона, і може, це й було тим коханням, дорожчим за життя?.. А потім він зізнався про свою пригоду Йосафатові, й запала між хлопцями прихована ворожнеча...

Змалку Мирон потоваришував із сонцем: влітку, як лиш на світ благословилося, хлопчик вибігав із подвір'я на Солтисову гору, звідки виднілося півколо східного небокраю, й не дихаючи чекав, поки із-за жовтогарячого пруга за Цариною визирне окраець черленої бульбахи, яка, розпікаючись до білоти, викотиться враз з-поза обрію й поволі почне спинатися уверх небосхилом, запалюючи промінням верховіття бучини на Сталашуковому узліссі. Й тоді, помолившись, із солодкою втіхою в серці пускався Мирон бігти лісовою просікою в бік Кривобродів, минаючи обійстя старого лісника Сталашука, а сонце, пробираючись між стовбурами сивих буків і не дотикаючись до них, бігло з хлопцем наввипередки, й коли він, задиханий, врешті зупинявся у видоліні біля сільської церковці, сонце повисало високо в небі й зливало ніжне тепло на дитячу голівку.

Ціле літо змагався Мирон на перегонах із сонцем, аж поки воно схололими ранками не починало запізнюватись за межею Царини; розлінивіле, маліло й блідим кружалом насилу прозирано крізь вранішній туман, а далі й зовсім не викочувалось на небо, ніби втопилося десь там – у плесах сірої мряки.

Таке чинилося із сонцем завжди після осіннього рівнодення, й бували дні, коли Миронові вдавалося побачити його тільки в надвечір'ї: із батькового саду видно було, як воно виповзало з мокрого шмаття хмар і поволі сумно опускалося над Солтисовою горою, й тоді Мирон з гіркотою в душі промірював відстань, яку сонце долало, ближче і ближче посуваючись до Сталашукового обійстя перед тим, як канути за обрій, а далі зовсім скочувалось із небесної дуги й прошкувало поза бучиною до місця зимового спочинку.

...Того вересневого надвечір'я, як і щороку, Мирон прощався із своїм приятелем; виборсавшись із розірваного рядна чорної хмари, сонце тихо спадало до обрію; хлопець із жалем ловив його останній блідий полиск, і цієї миті згасання природи він намагався збагнути подію, відлуння якої докотилося вже й до Боднарівки, і

втямити весь її сенс не вдавалося навіть дорослим.

Два тижні десь далеко точилася війна; про це говорили сільські газди, які вечорами приходили до вчителя на розмови, й ті балачки здавалися Миронові мирними баечками, сповненими дивовижними вигадками – достоту такими, як батькові спогади про першу війну, в якій тато брав участь – спочатку гемайним австрійським жовніром, а потім підхорунжим УСС; Мирон чимало наслухався захопливих воєнних пригод, а ще про стрілецькі героїчні бої начитався із просвітянських книжечок, тож в уяві хлопчини колишні романтичні події зливалися з нинішніми – теж невідчутними й віддаленими – в цікаву легенду, яка не загрожувала ні йому, ані світові.

Однак цієї днини тьмавий захід сонця навів хлопцеві зграю тривожних думок, й легенда набувала реальних ознак: десь над планетою чиниться неймовірний жах, й може статися таке, що небесну баню заступлять не осінні хмари, а дими пожеж, і що сподіється, як те ще невідчутне нині лихо прийде сюди, – з батьком, матір'ю, з братом Богданом і сестрою Юлею, які навчаються в Коломиї, та й з ним самим – Мироном?

І цієї миті, в унісон із Мироновими думками, на вулиці, що огинала Шинкарукове обійстя, пролунав розпачливий крик:

«Польське військо йде, села вирізують, утікайте, хто куди може!»

Від того крику отетерів Мирон, заляк, що й зрушитися з місця не зміг, він стояв укопаний по коліна в землю й, замімілюючи від жаху, дивився, як дорогою попри сад пролопотіли охляп на конях два парубки з мокрими від поту чубами, вони звернули на кривобрідську дорогу й зникли в перелісах, а над Боднарівкою повисло жахке вістування, помножене людським лементом:

«Рятуйте, хто в Бога вірує!!»

* * *

Про те, що сталося на Поділлі 14 вересня 1939 року, того дня, коли боднарівською вулицею промчались на конях вістуни лиха, письменник Мирон Шинкарук докладніше дізнався понад півстоліття опісля – від Андрія Андрійовича

Чайковського, директора коломийської міської бібліотеки: Мирон приніс у подарунок бібліотеці свою трилогію «Кривавий тан».

Невисокий, щуплий жвавий бібліотекар виявився вельми привітним і охочим до розмови, він запросив Мирона додому. Андрій Андрійович дивом дивувався і з тим подивом довго не міг собі дати ради, бо як це так, що той малий хлопчина, якого вчитель Шинкарук привів за руку до автора повістей «На уходах» і «За сестрою», щоб подивився на живого письменника, сам став відомим історичним романістом – певне, приклалося до такого skutku рукоположення шляхетного метра.

«Ви мене, пане Мироне, мабуть, не запам'ятали, хоч я, коли ви з вашим татом до нас приходили, був удома – ліцеїст Коломийської гімназії. Не пригадуєте, певне, що ні, вам було тоді не більше семи років.

А я добре згадав вашого тата: коли ми закінчили переїзди з Бережан до Самбора і врешті осіли в Коломиї, він часто гостював у нас. А тоді зайшов із своїм синочком – і то були ви... Та й мені тепер годі вас впізнати... Роки, роки! – Андрій Андрійович говорив без угаву, а пані Чайковська подавала на стіл каву й сухарики. – Ви, може, й не знаєте, коли розпочалося знайомство вашого батька з моїм... Не розповідав вам тато? Певне, ні... А сталося так, що Андрія Чайковського, коли розпалася Австрія, українська влада призначила самбірським повітовим комісаром ЗУНРу. Він приймав російських поворотців з австрійського полону, серед яких було багато українців, і охочих направляв в усусуси. Зголошувалися до комісара теж українські вояки, які служили в австрійському війську, – тож одного дня прийшов до батька капрал Іван Шинкарук. Батько ваш був освічений, мав за собою гімназію, й комісар узяв його за писаря до своєї канцелярії. А потім, уже в чині підхорунжого, Шинкарук подався на Хирівський фронт. Таке-то було...»

«Цього батько мені не розповідав, – відказав Мирон. – Знаю тільки, що в складі УГА він перейшов Збруч, а після більшовицького погрому вернувся в Галичину й був інтернований у таборі для полонених у Домб'ю...»

«Так, так... А з табору він утік, допитався в Коломиї до мого батька, і той порадив йому вступити в Станіславську учительську семінарію. Згодом пан Шинкарук став учителем і з Андрієм Чайковським сяк-так підтримував знайомство».

«А я добре пам'ятаю, – усміхнувся Мирон, – ваш батько приглянувся до мене, погладив по голівці, а потім досягнув з полицки кілька книжечок і подарував мені. Були то повість "На уходах", "Три казки діда Охріма" й збірка оповідань Франца Коковського "За Україну"...»

«Трагічно склалася доля в того автора...»

«Розкажіть про нього... Я в дитинстві зачитувався його оповіданнями».

«О, нині матимемо багато часу для розмов, ви ж заночуєте в мене... Та спочатку розповідайте про себе: мене, сина письменника, завжди цікавили обставини, які виліплюють із звичайної людини жерця пера».

Пані Чайковська подала на стіл вечерю, Андрій Андрійович дістав з креденса пляшку вишневої наливки – і їх обох із Мироном застав за розмовою досвіток.

II

Малий Мирон у вільний від навчання час читав усе, що потрапляло до рук, й завжди носив у пазусі якусь книжечку. Того осіннього дня, коли прощався із сонцем, докінчував читати найцікавішу з усіх прочитаних досі книжок – збірку оповідань Франца Коковського «За Україну», в якій розповідалося про малих героїв, що під час Першої світової війни допомагали січовим стрільцям: підносили до гармат стрільна, виносили поранених з поля бою, доправляли харч на лінію фронту й часто гинули – за Україну.

Й думалось Миронові, що ті хлопчики й дівчатка теж, як і він, любили сонце, й, напевне, їм було дуже страшно, коли воно згасало для них навіки. Тож міркував хлопчина: а чи він сам зважився б піти на смерть за Україну, чи погодився б не бачити більше небесного світила, за котрим так ревно тужив, коли воно відходило на тимчасовий зимовий сон?

Сонце закочувалося за Солтисову гору, й стояв Мирон спечалений втратою небесного приятеля й думкою про малих героїв, яким судилося ніколи вже його не зріти... Та ні, не здатний він на героїчний вчинок, а ще такий, що за нього й

похвали не почує, не згоден на таку долю, яка відібрала б йому можливість – після зимових коляд і санкування – в день весняного рівнодення вибігти на гору й побачити, як сонце, вволю відпочивши, почне описувати літню дугу на безхмарному небі. Ніколи в світі!

І раптом той розпачливий лемент над Боднарівкою, й вимилюється з нього тривожний голос батька: «Мироне, мерщій додому!»; хлопець відриває від землі ноги, притьмом вибігає на подвір'я і те, що там побачив, було йому зовсім незрозумілим.

Батько запрягав коня до воза, мати вкидала якісь клунки й бохонці хліба у васаг, а над селом лунали зойки, люди метушилися й розбігалися хто куди – в ліси, потоки й мочули; пані Марія вилізла на воза й потягнула за собою Мирона, і тої миті хлопець зустрівся поглядом з Йосафатом, який непорушне стояв біля своїх воріт поруч із дідом – пасічником Федором. Федір жував довгі вуса й спокійно поглядав на збожеволілих від жаху людей, ніби хотів їх утихомирити – чей нічого страшного ще не трапилось, ніхто до пуття не знає, що сподіялося у світі, а може, ті балагурники на конях утяли дурний жарт; Йосафат з докором дивився на Мирона: як же це так, що він втівав, адже хтось мусить залишитися в селі – дітей малих треба захистити; а ще вловив Мирон у погляді приятеля засторогу, що десь там, у Потоках, мліють від страху вдова Марія й білокоса Наталка, невже ти, Мироне, забув про неї? А я не такий, я побіжу в Потоки, щоб ім не було лячно; але чого ти, боягузе, клявся мені, що любиш Наталку і жити без неї не можеш... – таку німу мову відчитав Мирон в очах Йосафата і вже готовий був зіскочити з воза, та вчитель врепіжив коня батою, і віз покотився вниз до Залуцького лісу, кінь звернув у просіку, Шинкарук не переставав батожити Сивка й спинив його у глибокій видоліні в непрохідних Язвинах.

Паніка, що переполошила Боднарівку, не торкнувшись лише вічного пасічника Федора Юлининого та його внука Йосафата, десь там, видно, уляглася – жодного звуку не долунювало із села в дикі Язвини, й ніяковість добиралася до свідомості вчителя від того, що піддався страхові. Й коли запалу тишу зрунтав далекий спів недолугого Федорового сина Юзя, який, викручуючи з вчителевої криниці відро з водою, завжди виспівував божественні антифони, втямив Шинкарук, що тривога була, певне, марною, та все ж думка про якийсь жахливий трафунок у світі – далеко чи близько – не покидала його, і коли почало смеркати, сказав дружині й Миронові, щоб одягнулися в плащі, бо доведеться заночувати в Язвинах, ну а ранок підкаже, що діяти.

У лісі заліг сторожкий спокій, нібито й природа зачала в очікуванні лихої несподіванки: моторош видобувалася з язвинівських узворів то скрипом зчахлого дерева, то короткою сальвою дятла, який, обстукуючи буковий стовбур, раптом стишувався, теж наслухоючи, то пугач давав про себе знати із пожухлого модринового чатиння зловісним реготом, але й він умить змовкав, тільки відлуння розсипалося сполохами по лісу й згасало в гнилих мочарах, а ще дикі кабани лускали молоде жолуддя й буковий жир, похрюкуючи в хащах, – та й ці непевні звуки зі смерком стихли.

Мирон сидів на возі й не міг позбутися страху від зловістя незнайомих вершників. Ламка тиша пригнічувала його, й для того, щоб заспокоїтись, він вийняв із-за пазухи книжечку Франца Коковського й при змерхлому світлі конаючого дня спробував дочитати оповідання про хлопчика, який на животі переповзав лінію фронту, щоб доставити усусусам, котрі залягли над Золотою Липою, знайдені в покинутій стрільцями бережанській касарні ручні гранати... Свистять кулі попри вуха – то польські жовніри помітили його з окопів і намагаються спинити – і зупинять, й пригорнеться малий герой навіки до землі... Але чому він не боїться, як може не боятися – то письменник усе те придумав, щоб навчити відваги таких, як Мирон, і все те неправда – куль кожен боїться, й тут перед Мироном постав його приятель Йосафат Юлинин, який zostався в селі, бо мусить захистити білокосу дівчинку.

Й згадав Мирон, як над потічком у гаю, що вклинився в Шинкарукове поле, зустрілися колись трое: він, Йосафат і Наталка...

То була пора бабиного літа, ніжне павутиння чіплялося обличчя, рук, волосся й скрізь висіло в повітрі сріблястим мевом... Мирон ішов скрадаючись гайовою стежкою, яку сам протоптав до того струмочка, за яким у перелісках ховалося урочище Потоки з однією лише низенькою хатиною під солом'яною стріхою, звідки вибігла колись білокоса Оксана; привид заблуканої діви, що померла від кохання й не могла знайти собі місця ні на цьому, ні на тому світі, враз тоді перемінився у живу-живісіньку дівчинку, яка збирала над струмком зозульчині чобітки й назвалася Наталкою Слобідською.

Мирон щодня йшов до потічка, який проклав межу між батьковою займанщиною і таємничим урочищем, він не важився його переступати й щоразу тужливо вичікував, поки між деревами промайне біле видмо, й цього йому було досить для щастя; хлопець сахався назад і ховався за кущі, коли дівчинка нічого, крім квітів, не помічаючи, наближалася до межі – боявся, щоб вона не підійшла й не

заговорила до нього, бо як пояснив би їй, чого никає по гаю й не відводить очей від удовиної хатки, що визирає з-поза вільшаника чорною стріхою?

А дівчинці, певне, було байдуже до чужого світу за потічком, і не знала вона та й знати не могла, що учителів хлопчик завжди перебував біля неї, що вона увійшла в його душу, й ніяка сила не зможе визволити її з того полону, й, звісно, теж здогадатися не могла, що панський синок складав про неї віршики, й цього йому зовсім досить для неземного кохання.

Повітря помережалось білим павутинням бабиного літа, його було так багато, що подумав Мирон: ось наловить його, намотає в клубочок, й коли він стане таким великим, як бальон, тоді піде з ним до Йосафатового тата Ілька, який має ткацького верстата, й попросить його, щоб зіткав з того прядива білу хустину для білої Наталки.

Й почав ловити павутиння, намотував його на патичок, та було мало того прядива: хлопцеві здалося, що бабиного літа за струмком набагато більше, й незчувся, як переступив заповітну межу, а тоді стрепенувся від ворожого голосу:

«Ти що тут робиш, то вже не ваше поле!»

Повернувся й отетерів: перед ним стояв не ворог, а вірний приятель Йосафат, який, коли не прилучався до гурту пастухів, завжди шукав Миронового товариства; з пастухами він мусив в один голос посмішкуватися з одержі панського синочка, а сам на сам з Мироном був добрий і щирий... Чому ж його голос зазвучав ураз вороже й чого він блукає по гаю, може, теж виглядає Наталку – й від цієї здогадки Миронові боляче защеміло серце.

«А хіба це твоє поле? – витиснув із себе Мирон. – Чого ж ти забрів сюди?»

Й тоді обидва побачили, як від хатки вдовиці Марії попливла між деревами біла постать, дівчинка сміливо наблизилася до хлопців і мовила неприязно:

«То наш з мамою гай, не ходіть сюди!»

«А де ти вчишся?» – гейби недоречно спитав Мирон. Наталка обдала хлопця зневажливим поглядом, усміхнулася одним кутиком вуст і проказала лукаво:

«Таж не в Боднарівці, там, кажуть, учитель дуже недобрий... Я в Сакатуру ходжу до школи, то ближче».

Й голосно засміявшись, майнула в лісову гущавину і зникла, немов її тут ніколи не було, тож подумав Мирон, що то таки лісова дівчина щойно стояла над потічком...

Йосафат довго дивився вслід Наталці, а коли її дрібна постать, промайнувши поміж деревами, втопилася у лісовій темряві, повернув голову до Мирона й проказав твердо:

«Не ходи більше сюди, Мироне».

«Або що?» – наकोкожився Мирон.

«А те, що вона тобі не до пари, ти з іншого роду».

«А тобі – до пари?»

«Так. Як виросту, я з нею оженюся».

Однак до сварки між приятелями не дійшло. Дівчинка зникла, й хлопці мовчки подалися з гаю, вийшли на узлісся, звідки починалося Шинкарукове поле, а тоді Мирон побачив, як здобріли Йосафатові очі, він ударив побратима долонею по плечу й побіг межею в бік Солтисової гори; Йосафат погнався за ним, й довго вони бавилися в лапанки, аж поки з них не вивітрилася ворожість. Проте на її місці залягла пустка, яку ні один, ні другий довго не могли заповнити почуттям сердечної приязні, й пролягло між хлопцями холодне відчуження...

Мирон сидів на возі, схилившись над книжкою, він намагався вчитатися в написане, рядки зливалися у вечірньому сутінку, й читати стало невміч. Але якби враз сонце й зблиснуло, хлопець ніяк не запам'ятав би прочитаного, бо перебував думками в гаю над межовим струмком, який віднині матиме право переступати лише Йосафат.

«Й напевне він тепер біля неї...» – скрушно ствердив про себе Мирон, і досі пригнічений маною страху...

В Язвинах запала ніч. Пані Марія лягла на сіно у васагу й задрімала, Мирон теж примостився біля неї, а вчитель пантрував, й коли книжка випала хлопцеві з руки, Шинкарук упізнав її, й згадалися йому колишні розмови з покійним уже нині Андрієм Чайковським: старий письменник розчулювався, згадуючи давно проминулу старовину.

III

«...Людина живе власними силами приблизно до сімдесяти років, а далі кожен день для неї – з Божої ласки. Ну а мені вже йде сімдесят сьомий, пане-товаришу, і я добре усвідомлюю, що в кожную хвилину може до мене завітати та найсокровенніша правда, яка неминуче настигає всіх без винятку живучих і є найвищою Божою справедливістю... Мабуть, тому з кожним днем рідше тягнеться моя правиця до пера і все частіше повертаюсь я думками в проминулий час наче для того... а таки для того, щоб усвідомити вартість пройденого шляху. Такі, мовлячи по-військовому, відступальні маневри нікому, крім мене, не потрібні, – люди, які житимуть опісля, самі визначають справедливу або ж кривдну ціну моему життю... Однак осмислення пройденого доконечне людині, яка наближається до неминучої межі, певне, для того, щоб упевнитися в немарності свого існування і тим опротестувати смерть...»

Андрій Чайковський вів свою мову повільно, зважуючи кожне слово, немов монети на митниці, і на ту хвилину коломийської бесіди непідкупним митником був для нього боднарівський учитель Шинкарук – на цілих сорок літ молодший, проте людина з його ж таки покоління, чей обом довелося пережити одну й ту саму війну, – різниця між ними була лише та, що Шинкарук не пережив передчуттів першого лихоліття, а Чайковський ніколи не звідає тривоги, яких зазнало людство перед лихоліттям наступним...

Учитель пильно придивлявся до старого письменника, на книжках якого виховується нове покоління українців і серед них Шинкарукові діти теж; намагався побачити в його очах приреченість, присмерк утоми й безпросвітнього жалю за світом, який існуватиме без нього, а теж тривожну думу про те, як задалеко увійде в майбутній час його життєва стежка і де вона назавше зупиниться. Проте зір у метра був ясний, хоч і спонатужений глибокими роздумами, кущуваті брови зухвало підпирали високе чоло, а сиві вуса, по-

козацьки опущені, писалися над енергійно випнутим підборіддям: Андрій Чайковський ще впевнено втримував у собі вітальну силу, хоч і здавався вже легендою.

«...Мені згадалась, пане Шинкарук, – вів далі свою мову письменник, – остання перед війною зустріч з приятелями в моєму викоханому будинку в Бережанах... О, той будиночок із стрімкою вежею, що визирала із саду й розмежованих рівними стежками квітників, – притулений до схилу горба, за яким паношилось урочище Рай із п'ятсотлітнім дубом Богдана Хмельницького і мисливським палацом графа Потоцького!.. Ви знаєте, мені й донині сниться той мій палацик на Адамівці, де так часто збиралися на серйозні й веселі розмови старші люди й молодь... А та зустріч була останньою в Бережанах: незабаром мені довелося назавжди покинути миле моєму серцю містечко над Золотою Липою – я більше до нього не повернувся...»

Чайковський замовк – здавалось йому: на хвилину, однак та мить була тривалою – він пірнув у спогади, які належали, очевидно, тільки йому, і аж згодом здогадався, що жде його розповіді гість.

«...Та здибанка відбулася на початку серпня 1913 року: Україна, а особливо Галичина, готувалася до відзначення сорокаліття творчої діяльності Івана Франка. Письменник був тяжко хворий, до того ж помер його найстарший син Андрій, і без нього Франко залишився, як без рук, та що я кажу, руки давно вже йому не служили, й останні Франкові твори записував з його голосу Андрій... Не стало в поета улюбленого сина, до Ольги Федорівни щораз частіше приступала душевна хворість, і Франко відмовився від святкування ювілею.

Ця звістка неабияк стривожила українське суспільство, адже йшлося не тільки про вшанування великої людини – ювілей Франка мав стати політичною акцією, протестом проти сваволі польських шовіністів, так званих «вшехполяків», які видавали журнал «Przegląd Wszechpolski»: на шпальтах цього часопису напередодні 250-річчя Львівського університету шельмувалося ім'я Мирослава Сочинського за його атентат на галицького намісника Потоцького, топталася пам'ять застреленого в стінах університету Адама Коцка; найзатятіші українофоби цькували Івана Франка, якому не могли пробачити колишніх його професорських аспірацій і ще свіжої статті «Поет зради» – про Міцкевича, – вшехпольські боївкарі виходили на Хорунщизну й вигукували «Смерть русинам і Франкові-лотру!». Отож прийшла до мене хвальна делегація просити, щоб я, приятель і ровесник Франка, поїхав до нього й переконав у потрібності ювілею –

не так для самого поета, як для української справи взагалі...

Тих делегатів було троє: з Кракова приїхав мій молодий колега – колишній професор Бережанської гімназії і голосний уже на той час письменник Богдан Легкий, і бережанський хлопець, студент права Львівського університету, улюблений учень Лепкого Франц Коковський – автор двох поетичних книжок... Проте моему подиву не було меж, коли в третьому гостеві я впізнав бережанського старосту Альфреда Біляка... Поляк заступався за Франка!

Хай вам це не здається якоюсь аномалією: у Бережанах, за довгі роки праці адвоката, голови місцевої «Просвіти», кошового отамана «Січі», я часто зустрічався, бо й мусив зустрічатися із суперечливими тенденціями в польській громаді: відверто шовіністичною, яку представляв нинішній інспектор польської армії Едвард Ридз-Смігли, й демократичною в особі повітового старости Альфреда Біляка – ворога україножерів... Я, пане-товаришу, твердо переконаний, що саме сьогодні, коли вихована Сенкевичем ендецька молодь і старі шляхетські троглодити з кожним днем усе більше дуріють від чаду ксенофобії, й це може закінчитися кривавою різнею, – ми повинні вирізняти у ворожому таборі тверезомислячих людей...

Я відчував, що ці милі гості прийшли до мене з поважною місією, й навіть угадував, з якою, однак етикет в інтелігентних товариствах вимагав певного ритуалу – спочатку за чаєм з бісквітами або кавою з кожушком – велися зовсім не дотичні до головної справи розмови, зазвичай – політичні. Та оскільки цього разу компанію складали аж три, як виявилось, письменники і тільки один політик, – розмова зав'язалася про літературу.

Альфред Біляк, з аскетичним обличчям добродій, статечно помішував каву, зрідка підносив ложечку до уст і мовчав, прецінь офіційній особі не пасувало першому розпочинати бесіду про українські справи; буйночубий смаглявий юнак Коковський почувався дещо незручно в товаристві відомих мужів – він спідлоба обсервував присутніх, чекаючи, коли старші дозволять йому долучитися до розмови; високий, великоголовий Богдан Лепкий почувався в моїй домівці зовсім розкуто, бо ж не вперше гостював у мене, – отож він і розпочав бесіду з того, що представив мені й старості студента права Франца Коковського, якого я з видження знав: у наших малих Бережанах усі мешканці перезнайомлені, але про те, що він ще й поет, я досі не відав...

«Ви то знаєте, я досить вимогливий до людей, особливо до молоді, – Лепкий відсунув від себе порожню вже філіжанку, – і тому вам, пане Андрію, може дивним здаватися те, що прийшов я до вас у такій компанії: з одного боку, державний муж, а з другого – студент... Однак вважаю, що лише в такому тандемі зможемо досягти значного результату в будь-якій справі, а коли йдеться про змагання на політично-літературному полі, то й поготів...

Мій колишній учень Франц – молодий здібний поет, про це я свідчу авторитетно й фахово. Ось його збірка поезій "Настрої", до якої я написав передмову...»

Лепкий вийняв з течки тоненьку книжечку і подав її мені, я з подивом глянув на студента, який почервонів до вух й опустил голову, а маестро вів далі:

«До того ж він юрист, так би мовити, захисник прав людини – не тільки на словах, а й на ділі: Франц брав участь в акції за український університет, в якій загинув Адам Копко, і має нині від влади поважні неприємності, а завтра матиме їх набагато більше... Тож я переконаний, що ця молода особа, яка сміливо випробовує себе в політиці й літературі, може й повинна стати членом Комітету з відзначення ювілею Франка... Ви вже, певне, догадалися, пане Андрію, в якій справі ми прийшли до вас...»

Я взяв у Лепкого книжечку, навгад розгорнув й прочитав уголос першу строфу вірша:

Мабуть, вже не вернуся до рідної хати,

Мабуть, на чужині вмирати прийдеться.

А хочу... О, якби крил в птиці дістати!

Та годі – звідсіля ніхто не продреться...

«Непогано, – сказав я. – Але звідки у вас, юначе, така безнадія, такий непроглядний сум, ви ж іще зовсім молодий... А може, це якесь неусвідомлене передчуття?»

Франц поглянув на мене великими карими очима, і в них я тепер не помітив тієї зняковілості, яка досі долала його в нашій компанії. Він мовив твердо, аж виклично:

«Можливо, й передчуття: ми ж ступаєм до бою нового, як мовив колись наш Учитель. А склав я цього вірша у львівській тюрмі на Баторого...»

«Ось воно що...» – тільки й вимовив я.

«У тому навчальному закладі, – сказав Лепкий, – здобували вищу політичну освіту найкращі наші мужі: Франко, Карманський, Сочинський – і теж Коковський. То український університет, бо ж на волі ним поки що й не пахне...»

Лепкий пильно глянув на старосту, і той урешті заговорив: «Ви знаєте мої погляди... Я не прихильник українського сепаратизму, бо вважаю, що тільки в єдності польського і українського народів зможемо зберегти свою ідентичність в австрійській монархії. Але ж ви маєте право на культурну автономію. Тому я співчуваю вашій боротьбі й вважаю ганьбою для європейської нації цькування такого велета, як Франко. А щодо українського університету, то я маю поважні сумніви: де ви наберете відповідної професури?»

«Боже мій! – сплеснув у долоні Лепкий. – Що ви таке говорите? А Грушевський, Пулюй, Смаль-Стоцький, Горбачевський, Колесса, Студинський, Щурат і – Франко! Більшість з них віддають сьогодні свої знання чужинцям – і я теж! Хіба я не покинув би Кракова, якби у Львові відкрився український університет?»

«Можливо, маєте рацію, – староста затарабанив пальцями по столі. – Але що я можу... в мене надто мало прав. Однак скажу відверто: мені, полякові, ніколи не імпонуватиме польський погромник типу Ридза-Сміглого, вашого однокласника, Франце, який ночами з боївкарями вибиває вікна в Народному домі, а вдень – зуби селянам, котрі не вміють йому відповісти по-польськи...»

«А чого іншого можна чекати від байстрюка, сина панської служниці?.. – стенив плечима пан Богдан. – Але я хотів би, колеги, висловити кілька думок з царини літератури, оскільки з них почав свою нинішню бесіду, представляючи вам молодого поета... Це ж вельми знаменно, мої дорогі, що наша молодь кохається в поезії. Ми ж уже зовсім зачерствіли! Серед нашої міщанської публіки животіє такий собі фальшивий погляд на штуку: мовляв, поезія – то надто коштовна забавка, яка відволікає народ від боротьби за краще життя... Пробі! – волають ситі буржуа, – змилюйтеся над нашими дітьми, навіщо їм ще пріти й над літературою! Міщанинові, бачте, забагато поезії: він хоче мати банк, фабрику, він прагне заповісти найвищу сходинку серед політиків, він вважає школу вертепом,

який те й робить, що продукує скацапілих священиків і примітивних урядників, – навіщо їм розуміти прекрасне? А ми, мовляв, боремося за свободу, і нам для цього потрібні матеріальні засоби! Так, кажу я їм, ви боретеся за свободу без краси, за перемогу доробкевича з темною душею!.. Й таке хамство щораз то глибше заповзає в наші душі: скільки грошей ми викидаємо на речі, скільки проїдаємо, пропиваємо, а скільки витрачаємо на книжки?»

Лепкий підвівся, він мав вигляд розсердженого пророка й вів далі, зриваючись на дискант:

«Я виголошую цей пасаж не випадково, панове! Нам пощастило жити в епоху Івана Франка, який поєднав у собі вічного революціонера й найтоншого лірика; його постать – то прообраз ідеального суспільства, готового до битви за свободу й облагородженого мистецтвом. Франко – то дзеркало народної душі, яке відбиває справжню сутність майбутнього українця... А поета цькують, зневажають і чужинці, й свої суперпатріоти та клерикали, заганяючи його в суспільні сутерини. Виведімо його з тенет відчуження й покажімо світові нашого Мойсея у всій його величі!»

«Отож пан Богдан зненацька видав усе те, з чим ці три благородні делегати прийшли до мене, – і я, після певних перетрактацій, погодився поїхати до Франка й добитися його згоди на всенародне вшанування. Я це зробив, і він погодився. Ювілей поета став великим святом, до якого прилучилися й демократично налаштовані поляки... У Бережанах, наприклад, у святковій президії в Народному домі сидів повітовий староста Альфред Біляк, і, знаєте, те вшехпольське шельмування Франка несподівано вщухло, начебто польська громада, здолана враз несусвітнім соромом, сама примусила політичних хуліганів зіщезнути з поверхні суспільного життя... Правда, в день святкування Едвард Ридз-Смігли вивів на центральну вулицю Бережан боївкарів – роз'юшена юрба заповнила ринкову площу й галасувала: «Франко – лотр!», «Біляк – здрайца!», проте швидко здиміла з Ринку, як тільки побачила, скільки люду висипалось на майдан після святкових церемоній.

Я колись розповім вам, пане Шинкарук, ще про одну приклучку з тим байстрюком, як назвав Ридза Лепкий... І, знаєте, ніяк не збагну, як так могло трапитися, що цей парвеню став нині правою рукою в старого Пілсудського: здольний стратег взяв собі за ад'ютанта найодіознішу політичну фігуру... А втім, скажи, хто твій приятель...»

...Шинкарук підійшов до воза й прислухався до дихання дружини й сина: вони міцно спали, й тоді відчув учитель, як накочується на нього теплою хвилею дрімота, він притулився до шиї свого улюбленого Сивка, згадки відступили, й подумав тієї хвилини Шинкарук, що нинішня тривога – то нова ланка в неперервному ланцюгу боротьби за волю. Її новітній процес розпочався з пострілу Січинського й зі смерті Адама Коцка... Та коли ці революційні вияви мали українське національне забарвлення, то загибель «Титаніка» стала провістям світової катастрофи, яка невзабарі вибухнула на всій планеті: Перша світова війна стала початком краху старого світу й народженням життя нового. Й змагання за нього триває нині – тож мусить нарешті настати всесвітнє оновлення землі, адже для чогось розчишували світочі людства плац у затхлих авгієвих стайнях імперій, певне, для ще невідомої, проте неминучої новизни, якою стане ява обітованої землі. Й привів нас до краю її обширів український Мойсей – Іван Франко, привів і відійшов у вічність, не побачивши її. А нам, його нащадкам, протягом останніх двадцяти літ маячить перед очима залитий світлом простір нашого Ханаану, до якого ми безнастанно прориваємося. Та чи перейдемо колись його рубіж?

Сивкова грива була шовкова й тепла, вона терпко пахла, й той запах входив у Шинкарука, мов наркоз: учитель притулився головою до кінської шиї й міцно заснув.

IV

Десь після півночі зовсім близько пролунав регіт пугача, немовби сторожкий птах умисно підкрався до воза, щоб роздрухати втікачів й не дати їм запасти в зрадливу безпечність; ця засторога не дійняла Шинкарука, він міцно спав, обнявши коня за шию.

Та схопився Мирон із злежалого сіна і в тривозі наслуховував, чи не чути інших непевних звуків, які могли долунювати із села, проте швидко заспокоївся, побачивши непорушний силует батька, а теж матір, що міцно спала на возі, він прикрив її старою бараницею, якою в холоди вкривали коня, – і цієї хвилини зовсім не суголосно до тривожного настрою зринула з глибин Миронової пам'яті романтична картина, яка колись збудила в ньому заздрість й бентежне пізнання людської таємниці: його люба сестричка Юлія, кучерява чорноволоса красуня,

заховавшись в кінці квітника за кущем бузку, завмерла в обіймах ставного хлопця й нічого на світі не бачила й наймолодшого брата не помічала, а він, отетерівши від цікавості й ревнощів, безсоромно підглядає, як її повні губи, які досі з любов'ю дотикалися лише до його чола, солодко розтулилися і впилися в такі ж розхилені уста чужого хлопця... Мирон довго гріховно придивлявся, та врешті, спам'ятавшись, тихо відступив назад і сховався за ганком, ковтаючи солоні сльози.

Однак ревнощі й жаль до сестри, котра досі, як йому здавалося, належала тільки йому, швидко в хлопчини минулися, згодом він аж загордився, що такий ладний кавалер гімназійний абсолювент Іван Захарчук, – на якого, певне, ласо позирали всі панянки з приватної жіночої гімназії, можливо, стане його швагrom; Миронові вельми імпонувало, коли пан Іван брав його рукою за плече й пропонував пройтися в гай, де за потічком виднілася вдовина хатка, – а може, грибів назбираємо, Мироне, – однак гриби їм рідко коли траплялися, зате Іван щоразу вертався до учительового дому з розкішним букетом лісових квітів, й малий Шинкарук потаємно мріяв про той час, коли він виросте й насмілиться принести Наталці Слобідській хоча б жмукот її улюблених зозульчиних чобітків.

А забрів бравий випускник Коломийської гімназії до Боднарівки зовсім випадково, хоч нічого випадкового на світі не буває. Мешкав Іван у надпрутському селі Корничі, на лівому березі ріки; наймав у місті квартиру тільки взимку, а в теплі дні добирався до гімназії на ровері. Вибирив найкоротшу дорогу попри грушівську поромну переправу й на гостинці, перед самою Коломиею, завше обганяв зграйку дівчат, що виходили на шлях з бічних вуличок й гамірною компанією квапилися вгору по Міцкевича; були то учениці приватної гімназії, що містилася аж на Мнихівці за єзуїтським костьолом. Іван тоді сповільнював їзду й пильно придивлявся до панянок, вишукуючи з-поміж них найкращу, – ліцеїстові, якому цього року світилася матура, хотілось закохатися, щоб у майбутніх після випуску днях, в яких один Господь знає, як складеться в абсолювента доля, чей в українця на університетські студії було надто мало надій, до того ж невідомо, в яку непроглядь пошле його Провід ОУН, – щоб понести зі собою ідеальний образ коханої.

Вродливого юнака дівчата завжди супроводжували захопливими поглядами й перешіптувалися між собою, значуще позираючи йому вслід, та жодна з них не западала Іванові в душу – аж до того менту, коли одного квітневого ранку з Млинівського провулка вийшла кучерява чорноволоса панна в білій блузочці й плісованій спідничці; поруч з нею йшов худорлявий підліток, в якому Іван упізнав

шестикласника Богдана Шинкарука, й коли вони обое вийшли на гостинець, Захарчук зіскочив з ровера, поклав його лігма на обочину й, загородивши дорогу, попросив молодшого колегу:

«Ланц зіскочив із трансмісії, поможи натягнути, Богдане».

Дівчина стояла збоку й чекала, хлопці нагнулися над ровером, щось там довго маніпулювали, і врешті Богдан мовив здивовано:

«Але ж нічого не сталося твоєї тачці, ланц міцно сидить на трансмісії...»

«Ти диви! – розвів руками Іван. – А мені здалося... – І, нахилившись до Богдана чолом до чола, спитав пошепки: А хто ця панна?»

«Он у чому річ! – усміхнувся Богдан. – Це ж моя сестричка... То ти на неї так задивився, що з ровера мало не гепнувся?.. Юлю, це восьмикласник Іван Захарчук, познайомся!»

Але дівчина, стеновши плечима, пішла краєм дороги не оглядаючись. Іван сів у сідло й погнався за нею, обганяючи заглянув їй в очі й помчав далі, а тоді Юля зупинилася, й Богдан помітив на її обличчі збентеження й гнів.

«Що це за такий фраер?» – спитала.

«То наш серцеїд, Юлю... Але чого ти засумувала, шкодуєш, що не зупинився, коли минав тебе?»

«Потрібен він мені!» – фиркнула дівчина й пішла вперед, не чекаючи на брата.

...Після матури абсолювент Коломийської гімназії Іван Захарчук відбув підпільну стрічу з крайовим провідником ОУН Володимиром Тимчієм-Лопатинським. Йому було звелено чекати в Корничі особливого розпорядження Проводу: на Закарпатті командант Михайло Колодзінський організовує Карпатську Січ, й коли буде проголошена автономія, а може, й незалежна держава, на поміч січовикам мають прийти відділи галичан. Війна з мадярами неминуха, отже, треба вербувати добровольців по всій Галичині й у надпрутських селах теж.

Й тоді Іван зважився: роздобув ще одного ровера, розшукав у гімназії Богдана Шинкарука й сказав йому владно:

«Поїдьмо в Боднарівку, мені треба зустрітися з твоїм батьком: є важлива справа».

Богдан примружив очі й спитав, не приховуючи іронії: «Мені здається, що та важлива справа стосується не так мого тата, як Юлі... До речі, вона вдома, їх уже відпустили на вакації».

«Не жартуй, хлопче, – відказав Іван серйозніше, не того міг сподіватися середульший Шинкарук, й здогадався в цю мить Богдан, що Захарчук, певне, заангажований у підпілля, як і більшість старших гімназистів. – Я зовсім з тим не криюся: про Юлю, відколи її побачив, не перестаю думати, це правда... Але є поважніші справи, Богдане, ти сам швидко все те зрозумієш – прийде й на тебе час, нікуди не дінешся. А поки що потрібна твоя допомога. Поїдемо цієї ж суботи».

Вони залишили ровери в крайнього господаря на Воловому й подалися крутим узвозом, що спинався на першу підгірську грядку, минули розсипаний у перелісках хутір Сакатуру й вийшли на Зруб, звідки починалася Боднарівка, обступлена з одного боку рядочком білих хат на Царині, з другого – Солтисовим та Сталащуківим горбами, а посередині глибочіла бездонна Мочула, з протилежного краю якої пробивався вихід у властиво село, скупчене на березі бурхливої Березівки довкола криїмої церковці й сільського цвинтаря.

Над Мочулою ліворуч доріжки, що прокрадалася поміж густою грабиною до кривобрідських гір, закрилося густим садом обійстя пасічника Федора, а праворуч яснів до неба червоною черепицею учительський будинок з подібною до каплички криницею на просторому подвір'ї, обгородженому штахетним парканом.

Учитель сподівався, що Богдан прийде з Коломиї до вечора, він зрадів, побачивши на подвір'ї сина, однак вельми здивувався, коли уздрів незнайомого юнака, який увійшов слідом за Богданом на обійстя. Був він високий, вродливий, і Юля, що вийшла на поріг разом з Мироном, вся паленіла, впізнавши «серцеїда», який колись заступив їй дорогу на коломийському тракті.

Захарчук представився. Шинкарук запросив хлопців до хати, й поки пані Марія поралася на кухні, вони всі гуртом вели в покою банальну розмову про випадкове знайомство Івана з Юлею, про погоду й весняні повені на Пруті, та врешті Захарчук перепросив дітей і запропонував учителеві поговорити тет-а-тет...

«Випало мені, пане Шинкарук, не легке завдання, а від кого – самі здогадаєтеся: на Закарпатті формується маленька українська держава, яка неодмінно здетонує великий національний зрив. І ми, галичани, не можемо стояти осторонь...»

«А я тут до чого? – знехотя відізався Шинкарук, відчуючи, що його політичний нейтралітет спонамірюється порушити цей безвусий юнак. – Я людина старша, і мое поле праці – школа...»

«Саме тому я й прийшов до вас: за довгі роки учителювання ви напевно встигли виховати свідомих українських хлопців, які б погодилися перейти польсько-чеський кордон на злуку з легіоном карпатських січовиків».

«І я мав би їх посилати на смерть? – Учитель окинув Івана холодним поглядом. – Я, кого селяни називають батьком?»

«А хто ж, як не ви? Знаю від Богдана, що воювалисьте в УГА, були поранені у Вовчухах. – Іван не зводив з учителя пильного погляду. – Хіба вас хтось примушував іти добровольцем в усусуси?»

«То були інші часи, мій молодий колего...»

«Час боротьби за незалежну Україну не переривався ні на мить, пане Шинкарук. Від Маківки, Вовчухів, Чорткова і донині... То як маємо тепер чинити – на переправі: пірнати на дно, щоб не витратити сил, чи гребти далі – до берега?.. Я не прошу, щоб ви ходили селом і агітували добровольців, зроблю це сам. Тільки назвіть мені надійних парубків, до яких я міг би безпечно підійти...»

Учитель зітхнув.

«Можливо, ви розпочали велику справу, – сказав, – проте я... що я скажу батькам, коли вони мене питають, куди поділися їхні сини?»

«Пане вчителю, ви ж напевне розумієте, що війна між Німеччиною й Польщею – на волоску. Та невже краще, щоб ті хлопці, яких ви так оберігаєте, завтра пішли воювати за Річ Посполиту?»

Довго мовчав Шинкарук, а потім таки назвав кілька прізвищ, у думці себе виправдовуючи: не моя ж то буде вина, якщо вони підуть на Закарпаття...

Іван Захарчук приїжджав до Боднарівки щотижня, заночовував у вчителя, з десяток охочих хлопців знайшов у селі, а Юля розквітала в першому коханні й замирала від тривоги, що неминуче втратить милого...

У жовтні 1938 року Прага надала Карпатській Україні автономію. З Боднарівки й сусідніх сіл зникли найздольніші парубки, й Іван більше не навідувався до Шинкаруків у гості.

Навесні Закарпаття здобуло незалежність, і тоді Юля отримала від Івана листа з Хуста, датованого 16 березня 1939 року. Він писав, що вирушає з Галицькою бригадою на війну з мадярами. Лист прийшов тоді, коли газети сповістили світ про жахливий погром карпатських січовиків на Червоному полі біля Хуста.

V

Ранок повільно прокрадався в Язвини, мерхле світло нового осіннього дня ліниво проникало крізь почервонілі крони буків, спадало сірими клаптями на опале листя та рудий мох і, пошматоване колючими батогами ожинника, губилося в темних чагарниках, та все ж йому не було стриму – воно протискалося із узлісся поміж сивими стовбурами дерев й досягало самого дна язвинівської яруги. Й тими подовгуватими щілинами просвітів, немов раптова вода крізь шлюзи на ставковій греблі, прорвався із села в ізвори Залуцького лісу пронизливий жіночий лемент, схожий на похоронне голосіння.

Від того крику чи то плачу прокинувся в безтілі Шинкарук, різко відштовхнувся від кінської шиї, аж схарапудився Сивко, й, усвідомивши, що те вже сталося в селі, кинувся бігти в бік узлісся, він квапно спинався вверх по схилу улоговини, чіпляючись руками за кореневища, й Мирон, утямивши, що батько подався туди,

де небезпечно, де смерть, прожогом побіг за ним: хлопець умить зрозумів, що вони з матір'ю залишаються в лісовому безлюдді без опіки, і моторошне осамотнення погнало його слідом за вітцем, щоб його зупинити, та щомиті все дужче долав Мирона страх вже не за себе, відчуття власної небезпеки гасло в душі хлопчини, й він знав тепер лише одне: мусить захистити батька, навіть умерти за нього – так само, як гинули малі герої Франца Коковського, і був тепер батько для нього всією Україною...

«Ти куди? – спитав учитель, побачивши біля себе сина, задиханого, спітнілого, а в погляді рішучого й безстрашного; вони вже виходили на узлісся, й крізь просвіти між деревами завиднілися боднарівські сади. – Вертайся мерщій до мами!»

«Я буду з татусем, – твердо відказав Мирон. – Мамуся в безпеці». «Вже вертайся! – люто скрикнув Шинкарук. – Кому я сказав?» «Я буду з татусем», – таким самим незворушним тоном відказав Мирон, і Шинкарук зрозумів, що нема в нього такої сили, щоб спонукати хлопця до послуху; вони вийшли на узлісся й завмерли наслухаючи...

Жіночий лемент долинав з-над Мочули, то наростаючи, то стихаючи, він вряди-годи переривався плаксивим примовлянням і прокльонами, і сплюнув спересердя Шинкарук, збагнувши врешті, що то в Юлининовій хаті відбувається щонедільний ритуал: Федір бив Марусю!

До цієї сімейної церемонії сусіди в Боднарівській Босні давно вже звикли: як тільки минала Федорів сад стара Олена Єзунина, йдучи до церкви, баба Маруся нагадувала дідові його молодечий гріх із сільською лярвою – колись гойною красунею, а нині зморщеною, мов коцюрубок, каргою, й безсилий перед жінчиними ревнощами Федір присмирював кулаками дурну бабу, яка щонеділі нагадувала йому молоді роки; Ілько – Федорів син, а Йосафатів тато – накручував тоді старого грамофона, запуслав платівку, що вириплювала із себе польський шлягер «Przyjdzie jeszcze czas», а безумний Юзьо йшов з відрами до вчителевої криниці, відпускав колесо, й коли відро вдарялося об криничне дно, видаючи звук, схожий на благовіст, Юзьо заводив перший кант із літургії «Благословенне царство Отця і Сина», й тоді стихав на Федоровому обійсті лемент: зачувши священний піснеспів, старий миттю припиняв розправу.

«Минулися страхи...» – квасно усміхнувся Шинкарук, взяв сина за плече, й вони спустилися у язвинівську балку, а за якісь годину-дві присоромлений учитель

в'їжджав фірою на своє подвір'я.

Із сусідського саду вийшли пасічник Федір і сільський політик вуйко Мироняк й подалися за вчителем до його двору дізнаватися, що чувати у світі, бо в Боднарівці наразі тихо.

«Кажуть, пане вчителю, що десь за день мають прийти сюди большевики чи, як їх називають – совіти, – промовив Федір. – Ви вчений і мали би-сьте знати, що з того вийде...»

«Гірше не буде», – знехотя відказав Шинкарук, а вуйко Мироняк, якого в селі прозивали комуністом, підтакнув бадьоро:

«Ая, ая, най би прийшли – всі рівними станемо!»

«І що, старий йолопе, – визвірився на нього Федір, – ти тоді станеш мудрим, як наш навчитель, а вчитель, вибачайте, пане Шинкарук, на слові, переміниться в такого дурня, як ти?»

«Вічно зуби продаєш, треба чи не треба, – огризнувся вуйко Мироняк. – А я собі гадаю: таж то не зле було б, якби і розумом, і маєтками нарід зрівнявся...»

«Ти ліпше подумай, баглаю, чи за тих совітів хоч раз на день зможеш добре наїстися...» – кинув Федір.

«А-а, це важне питання», – задумався Мироняк.

Учитель розпрягав коня й не оглядався на непрошених гостей, даючи їм зрозуміти, що ліпше було б, якби вони забралися з подвір'я; діди ще трохи постояли та й пішли собі; Юзьо тримався однією рукою за криничне колесо, а другу звів догори, мов для благословення, й затягнув «Господи, помилуй!»; Мирон заглядав крізь розчинену браму на вулицю, чи не видно Йосафата, та не з'являвся товариш, й Мирон, тихо вийшовши з подвір'я, збіг стежкою до гаю.

Ще сподівався: вийде над потічок Наталка, і він їй скаже... таки скаже, бо завтра може бути пізно.

...Шинкарук сидів у кухні за столом і був наче відсутній. Тривога відступилася від нього, залишивши йому відчуття не так сорому, як провини перед людьми: як же він міг покинути село в небезпеці, ганебно втекти в язвинівські пропасті й там пересидіти тривожний час, впродовж якого могло статися... Боже мій, що могло статися?.. Спалене село, мертві односельці, а вчитель живий-живісінький вертається на побоїще й осиротілим боднарівчанам в очі глянути не може; а вони ж його батьком називають, а вони без нього й не мислять себе на світі: ні весілля, ні хрестини, навіть похорони не обходяться без нього – і враз їхній учитель, порадник ще й лікар, залишає громаду, рятуючи себе самого...

Виминав погляд дружини, наче б і перед нею завинив, а вона, відчувши тяжку зажуру чоловіка, підійшла, відняла його долоні від обличчя й спитала:

«Що з тобою?»

«Та нічого, – відказав Шинкарук і додав ніби зовсім недоречно, проте впевнено, так, ніби пані Марія вже відчитала його покайні думки. – Я ніколи більше не зроблю подібного... Ніколи!»

«Чого не зробиш?»

«Не зроблю», – повторив Шинкарук.

Й надовго обое замовкли, бо ж пані Марія таки здогадалася, про що йдеться, і аж за якийсь час заговорила, щоб зрушити важку тишу, яка запала в хаті:

«Чи дізнаємося коли-небудь, звідки вчора ті гінці прискакали й такий переполох вчинили?»

«Дізнаємося... Десь у нашому краю сталося велике горе, то й почуємо... А мені, Марійко, чомусь весь час згадуються розповіді покійного Чайковського про Бережани, нібито звідти йдуть до мене сигнали про те ще не знане лихо... якесь нав'язливе передчуття мене діймає. Адже таке, можливо, й сталося: Польща, без сумніву, війну програла – і відступають, втікають непереможні жовніри Ридза-Сміглого, який нахвалявся не віддати «ані гузіка» німцям, – через Львів, Бережани, Кам'янець-Подільський, може, в Румунію: здеморалізовані, озлоблені вояки чинять по селах розправи над українцями, адже ми завжди у всьому винні, навіть у програвшій Речі Посполитій. Може таке бути... Але чому саме довкола

Бережан товчуться мої думки?»

Й замовк Шинкарук, більше ні слова не вимовив, а в пам'яті пропливла перервана вночі стрічка розповіді старого письменника.

...У травні 1914 року, перед початком Першої світової війни, прибув зі Львова до Бережан студент-правник Франц Коковський, щоб узяти участь у маївці: Галичина готувалася до національної олімпіади, яка мала відбутися наприкінці липня в Українському городі, що в Стрийському парку, під керівництвом голови «Січі» Кирила Трильовського і президента «Сокола» Івана Боберського.

У бережанське урочище Рай, до старого гетьманського дуба, який вивищився над садами, парками й мисливським палацом графа Потоцького – не так аби українофіла, але, як і староста Альфред Біляк, ліберала – стікалися з Бережан і довколишніх сіл Потуторів, Жукова, Нараєва, Рогачина загони одягнутих у козацькі строї січовиків, вони примаршировували до голови Січового товариства Андрія Чайковського й рапортували йому про своє прибуття й про кількість січовиків; у гурті товариства «Громада» стояли «на позір» Богдан Лепкий, Михайло Яцків, Михайло Рудницький, а товариство «Молода Україна» представив Чайковському Франц Коковський.

Січовики й товариські гурти вишикувалися біля дуба в каре, перед ними став духовий оркестр, і коли тишу протяв перший акорд українського гімну, з цвинтаря, що тягнувся від межі парку до Порохівні, вихопилася в рогатівках і гранатових мундирах банда вшехполяків «Zwiazku strzeleckiego», попереду ступав не хто інший, а гімназійний однокласник Коковського Едвард Ридз-Смігли, він заволав до озброєної палицями зграї: «Bij chomow!»[1 - Бий хамів! (польськ.)], а тоді Коковський скомандував молодоукраїнцям: «До бою!»; ворожі сторони зближувалися, оркестр не переставав грати «Ще не вмерла» – і вже ось-ось мала пролитися кров, як із мисливського палацу Потоцького вийшов сам, без охорони, староста Альфред Біляк, він став між Коковським і Сміглим, підвів руку і крикнув: «Іменем закону – зупиніться!», – й не звелась у Ридза рука з костуром, він лише зміряв старосту ненависним поглядом і процідив крізь зуби:

«Не повірю, що пан є поляком!»

«Поляк, негіднику, – то передовсім аристократ, а не збуй!» – відказав Альфред Біляк, він збив рогатівку з голови Ридза й мовив: «Приклади руку "на бачносьць",

або зніми капузу, коли звучить гімн!»

«Пан староста мене ще попам'ятає!» – цвиркнув слиною під ноги Ридз-Смігли й завернув гурму вшехполяків у бік цвинтаря, й пішли вони, співаючи: «Niech zginie Ukraina, niech zginie chamski lud!»[2 - Хай загине Україна, хай загине хамський люд! (польськ.)]

«В день Української олімпіади в Стрийському парку пролунала на весь світ звістка, що в Сараєво вбито австрійського престолонаступника Франца Фердинанда, а 1 серпня розпочалася світова війна, – закінчував свою розповідь письменник Андрій Чайковський. – Мій молодий приятель Коковський воював у складі Бережанської бригади УГА, за Збруч не перейшов, а щоб уникнути польських переслідувань, виїхав на Лемківщину до Сяноку й обійняв там посаду окружного судді. Богдан Лепкий замешкав у Кракові, а нинішній маршалок Речі Посполитої здобував, як командир польського війська, Київ 1920 року, потім працював інспектором польської армії. Альфред Біляк зробив стрімку кар'єру – став тернопільським воеводою: видно, Ридз-Смігли, прокладаючи собі дорогу до самого Пілсудського, забув йому помститися за інцидент у Бережанах».

Й сидючи тепер за столом у кухні, думав Шинкарук: «Я вже знаю, чому мені з думки не сходять Бережани: вождь польської армії Едвард Ридз-Смігли програв війну і, втікаючи сьогодні стрімголов від німців, мстить невинним...»

...Не дійшовши до потічка, який розполовинював прилеглий до Шинкарукового поля гай, Мирон ураз зупинився і завмер: на струпішій упалій деревині сиділа Наталка Слобідська і з кимось дзвінко розмовляла – Мирон не міг угадати, з ким: Наталчин співрозмовник заховався за товстим буком, спершись до стовбура спиною; дівчинці, видно, цікаво було з ним провадити розмову – вона раз у раз вимовляла незрозумілі для Мирона слова й заливалася сміхом; їй відповідав хлоп'ячий голос – теж незрозумілою мовою; Мирон пильніше дослухався і врешті втямив, що вони бавляться в камінці, по черзі підкидаючи їх по одному, по два, по три і більше – аж до десяти, ловили їх у долоні й при кожному заході вимовляли магічні слова: одино, попино, рікікі, рамено, айлум, байлум, скріпки, бібки, коцюрубін – і хто зловив усі камінці, той вигравав і переможно вигукував: кльоц!

Мирон знав цю гру й часом бавився в неї на толоці з хлопцями – забава була нехитра й нудна, та цієї миті здавалася вона Миронові найкращою, найцікавішою, і хлопець мало не заплакав з жалю, що не він сидить навпроти

Наталки, сховавшись за стовбуром бука, і не він, а інший щасливець підкидає ті камінці, й непомірно вгадав Мирон, що то – Йосафат.

Дитяча забава тривала безкінечно, закохані діти розумілися тільки ім відомою мовою і, змагаючись, втішалися, що можуть нею зізнаватися одне одному в найсокровеннішому, і який сенс мало б зараз Миронове освідчення, з котрим він у темі йшов до гаю, щоб вимовити його білокосії Наталці, і в невимовній скруті збагнув хлопець, що його зрозумілі слова були б для дівчинки чужими, бо мали вони з Йосафатом свою мову, яку вміли розшифровувати в дурненькій лічилці.

За грою діти не чули ні Миронових кроків, ані тріскоту сухого патиччя, вони, зрештою, нічого не бачили і бачити не хотіли, крім вишустаних у потічку камінців, що підлітали догори і падали на долоньки, а ще відчували печію солодкого струму, який проймав їхні тіла, коли простягнуті за камінцями руки ненароком стикалися й одну малесеньку хвилю роз'єднатися не могли, ніби магнітом сковані.

Зрозумівши, що він тут зайвий – навіки зайвий біля гравців у камінці, Мирон тихо відступив назад і квапно подався стежкою крізь густий чагарник; слова вірша, що сам складався в думці, безжально рунтались безглуздими словами лічилки, і зруйнувало їх дорешти сонне рахкання осінньої жаби в заплаві потічка: ропуха, видно, засвоїла з Наталчиної лічилки одне слово й ним насмішливо переслідувала скривдженого хлопчину, який чимдуж вихоплювався з гаю.

«Рікікі, рікікі, рікікі...»

На подвір'ї Мирон застав Юлю й Богдана, які прийшли з Коломиї додому, оскільки навчання в гімназіях з причин війни припинилося.

VI

Пані Чайковська уважно дослухалася до розмови свого мужа з Мироном Шинкаруком, однак після півночі потягло її на сон, вона забралася до спальні, а тоді бесіда в чоловіків гейби щойно розпочалася: Андрій Андрійович, згадавши Миронове зацікавлення особою Франца Коковського, почав про нього

розповідати.

У тридцятих роках Франц повернувся із Сянока до Бережан як уже добре підкований юрист і досить відомий в інтелігентських колах письменник: закладом Івана Тиктора вийшла збірка оповідань «Людська вдячність» та повість «За землю» – обидві книжки написані лемківським діалектом, що його автор добре засвоїв, працюючи кілька років у Сяноку окружним суддею й щоденно стикаючись із лемками, які приходили до нього шукати захисту від несправедливості й яким Коковський радо допомагав за доступну плату.

У Бережанах Франца Коковського вважали чесним адвокатом, а про його письменницьку пасію мало хто із простих людей знав... Талантом молодого автора опікувався колишній гімназійний професор і літературний метр Богдан Лепкий, якому Франц надсилав до Кракова свої рукописи, й славетний автор трилогії «Мазепа» благословляв у світ його твори, ще й написав ґрунтовну передмову до повісті «За землю».

Тисяча дев'ятсот тридцять другого року по всіх містах і навіть деяких селах Галичини громадськість відзначала академіями та концертами славне шістдесятиріччя Богдана Лепкого; мешканці курортного села Черче, що біля Рогатина, збудували для письменника віллу, яку назвали Богданівкою, – щедрий подарунок справила черченська громада найпопулярнішому авторові в Галичині й далеко за її межами, – і ось тридцять третього року письменник Андрій Чайковський отримує від Богдана Лепкого листа, в якому той повідомляв старого побратима, що літувати буде в Черчі: приїдьте, якщо дужі, на день-два погостювати.

«Незважаючи на похилий вік і надвереджене здоров'я, мій батько ні миті не вагався, найняв бричку, взяв мене зі собою, й ми поїхали з Коломиї до Черча... Лепкого я бачив ще в дитинстві, в Бережанах, – високого, вродливого й статечного в розмові добродія; тоді ж, у Черчі, я аж поник у респекті перед метром: лисувата велика голова письменника, обрамлена на скронях срібною сивиною, додавала йому аристократичного маєстату, а в очах тінилася задума чи то пак дума від усвідомлення своєї величі... Він довго потрясав батькову руку, я ждав, що обніме колегу, однак Лепкий ніби аж холодно відсторонився й попросив нас обох сісти... У новозбудованій віллі було ще порожньо й голостінно, тільки під образом Матері Божої височіла закладена книгами етажерка, і на безлічі корінців я відчитав ім'я і прізвище господаря вілли; книг було багато, і я ніяк не міг повірити, що їх усіх написала одна людина.

Й на обличчі автора виднілася неабияка гордість за свій доробок...»

Андрій Андрійович примовк, немов перевіряв у думці щойно сказані слова: чи не відчув була в них Мирон чужості до Лепкого, й, певне, для того, щоб у гостя не склалося подібного враження, поквапився перевести розмову на нейтральну тему.

* * *

Ще не зав'язалася між Лепким і Чайковським розмова, як двері покою після короткого й наважного стуку відчинив буйночубий брюнет із шляхетськими вусиками, в жабо, що сліпучою білизою визирало з-під вилогів темно-синього сурдута; на обличчі несподіваного гостя сяяла втіха, мабуть, від того, що застав господаря вдома.

«Франц, Франц! – скрикнув Богдан Лепкий, схопившись із крісла, й куди враз зникла з його обличчя маестатична маска; він кинувся до гостя й довго тримав його в обіймах, попліскуючи долонею по плечу, а потім здивовано розводив руками, мовляв, з якого неба впав його улюбленець? – Це Коковський! – представляв Лепкий гостя Чайковським, хоч і не мусив цього робити, бо старий письменник і його син Андрій добре запам'ятали ще з Бережан молодого правника і поета. – Як ви тут опинилися, Франце? – поволі заспокоювався Лепкий. – А я все думаю й думаю про вас... Невже повернулися із Сянока в рідні Бережани?»

«І назавжди, – відказав Коковський. – Встиг уже відкрити свою адвокатську канцелярію».

«Як добре! – вигукнув Лепкий. – То вже якось допоможете нашим селянам, змученим клятою пацифікацією».

«О, як це важко, пане професоре... – зітхнув Коковський. – Про їхній безправний стан свідчать навіть анекдоти... Ото сидять два жебраки під церквою й розмовляють: «Чому ти пішов у жебри?» – «Бо програв процес. А ти чого?» – «Бо виграв...»

«Гірка то правда, – відказав Лепкий. – Лише за подання скарги треба заплатити десять злотих, а двадцять віддати на судову кавцію... Й адвоката найняти треба... Та я думаю, що ви по-божому берете з клієнтів».

«Не деру, ні... Але й мені треба за щось жити: у мене вже є сім'я, пане вчителю. Синові дванадцятий рік пішов...»

Й замовкли приятелі, ніби інформація про вік Францового синочка приголомшила їх. А таки приголомшила, бо скільки ж то років мусило проминути від їхньої останньої зустрічі в Бережанах – у такому самому гурті, лише ліберала Альфреда Біляка не було тепер серед них. Тернопільський воевода все ж чужа кістка, й напевне він усі ці роки воював проти українців за Річ Посполиту – у Вовчухах і в Чорткові, й, можливо, посилав пацифікаторів на подільські села... Ну а вони втрьох пережили війну за Україну на протилежному боці, й дошкульно болять вона їм і нині, й далі мріють вони про неї, ото лишень, що сьогодні можуть збадьорити себе стрілецькими піснями і під реквієм братів Лепких – «чути кру-кру-кру, в чужині умру, заки море перелечу» – тужити за свободою...

Порушив мовчанку Андрій Чайковський. Погладив долонею вуса, що опустились підковою до підборіддя – зовсім сиві, що теж засвідчувало проминутий час; про час говорило й змужніле обличчя Франца Коковського – старий письменник пильно придивлявся до нього, ніби хотів визначити ціну пройдених років працею молодого колеги, адже двадцять літ тому вперше ознайомився з його поезією.

«Рівно двадцять літ минуло, – сказав Чайковський, – немов батіг луснув... А ми начебто zostалися такі самі, тільки ноша в кожного стала важчою – від наших набутків... А які вони у вас?» – спитав Франца.

Коковський глянув на Лепкого, ніби просив у нього дозволу відповісти Чайковському; Лепкий відвів очі, даючи зрозуміти, що він не має права далі опікуватися зрілим мужем; Франц сягнув рукою у внутрішню кишеню сурдута, вийняв невелику тикторівського формату книжку й подав її старому письменникові.

«Ще тепла...» – сказав.

Чайковський хвильку потримав її в руці, наче хотів визначити вагу книжки, а потім питальним тоном прочитав уголос заголовок:

«За землю»?.. Вічна наша тема, як і вічна земля – столочена, стратована... Чи, може, ви якось інакше трактуєте цю проблему?»

«Це повість про лемківську землю, яку я встиг за кілька літ добре пізнати, – відказав Коковський. – Оптимізму в тому краю так само мало, як і по всій Україні... А втім, про неї краще міг би сказати пан Богдан – він написав передмову, зробивши цим мені велику честь».

«Що я можу повісти? – заговорив Лепкий. – Та і оцінювати твір у присутності автора – надто делікатна справа... Проте скажу, що думаю: Франц намірився стати в ряд поважних письменників – найменший з них... Й став він у той ряд, щоб писати про Лемківщину, як Стефаник про Покуття, Кобилянська про Буковину, а Черемшина про Гуцульщину. Він добре опанував лемківський діалект – і це натурально: суддя мусить уміти слухати людей... Повість «За землю» написав він, як суддя... До речі, ви так вільно оперуєте діалектом, Франце, ніби вирости на Лемківщині».

«А то, як ви сказали, судова практика, – відповів Коковський. – Вічні позови за землю, за межі, за хату, а ще й бабські сварки на судових засіданнях...»

«Тому ця повість вивищується над усіма вашими творами, і я радив би вам і надалі писати діалектом».

«Хто ту малозрозумілу писанину читатиме?» – засумнівався Франц.

«Стефаника ж читають. Спробуйте його новели переписати літературною мовою – що від них залишиться?»

«Але ж то Стефаник!»

«Не прибіднюйтесь, ви вже виробили свій стиль, – заспокоював колегу Лепкий. – А мені захотілось би, щоб Лемківщина мала свого співця, як Покуття – Стефаника, а Гуцульщина – Федьковича. Тому й заохотив вас своєю передмовою... Діалект не може завадити письменникові стати загальнонаціональним. Що ж до самої повісті, то не прогнівайтесь: ви попливли в руслі Ольги Кобилянської, однак лемківський діалект визволив вас з тієї могутньої течії, викинув на берег, і ви з'явилися перед читачем самостійним і

зовсім натуральним».

Коковський опустил голову – чи то зі скромності, чи задумався цієї миті над своєю письменницькою перспективою. Вивів його із задуми Чайковський.

«Оце я дивлюся на вас, мої дорогі приятелі, й думаю: у цій благословенній віллі зібралися представники трьох письменницьких поколінь, кожен з яких, мов той ратай, обробляє свою ниву... Я спробував кинутися на Генріха Сенкевича своїми скромними козацькими повістями і хоч не звалив, та все ж відсунув трохи від нашої молоді геніального шовініста з його отруйною ідеологією... Мій молодший колега Богдан Лепкий у своїй неперевершеній трилогії... не морщить чола, пане Богдане, це правда... Ви в романі «Мазепа» оформили словом національну ідею, народжену великим гетьманом, ваш твір завжди буде наново оживати з народженням кожного наступного покоління... Та ось серед нас є зовсім молодий автор, який своєю кров'ю підживив цю ідею на Лисоні. Хто про це напише? – Чайковський впритул поглянув на Франца. – Таж таки ви, ви мусите створити епопею про усусусів, бо ми з паном Богданом уже не встигнемо. Така книга повинна з'явитися, бо ж не припинилася наша боротьба за незалежність ні на Сагайдачному, ані на Мазепі. Це ж вони, усусуси, підняли наш державний прапор, столочений копитами наїзників і сплюгавлений перевертнями, підняли його, випрали у власній крові й вивісили його високо – напоказ своїм і чужим... Що скажете на це, мій молодий друже?»

«Я можу тільки благати Бога, щоб дав мені сили написати такий твір, – відказав Франц. – Твір про наших героїв. Скільки їх загинуло, але й залишилося немало!.. Недавно в Тернополі судили хорунжого УОС Степана Гудиму за участь у Чортківській офензиві. То знаєте, яке було його останнє слово на суді? «Панове судді, – сказав Гудима, – я дякую вам за присуд, який засвідчує, що я чесно виконав обов'язок українського жовніра!» Хтось мусить увіковічнити на папері героїзм наших лицарів – бо в який інший спосіб може народитися національна свідомість у майбутніх борців за волю України?»

«Правду кажете, Франце, – промовив Лепкий. – Доки існуватиме загроза з боку наших ворогів, доти мусимо бути українськими націоналістами – щоб не стати рабами!»

* * *

«То була остання зустріч письменників-бережанців, – промовив Андрій Андрійович після хвилиної мовчанки. – Я багато чого запам'ятав з їхньої розмови, яка тягнулася до пізньої ночі. Богдан Легкий висловлювався крайньо непримиренно щодо Росії, й коли Коковський закинув гачок, мовляв, у Галичині шаленіє полонізація, а в Східній Україні, незважаючи на репресії, все ж у навчальних закладах панує українська мова, Легкий, зазвичай спокійний і врівноважений, вибухнув антимосковською філіппікою.

«Не говоріть дурниць, Франце! Україна під большевиками гине, конає, купається в крові, а ви тішитесь, що вона українізується... Невже й вас діткнулася комуністична пропаганда? Нізачо в це не повірю... Але ж таки прослизає, прослизає до нас совецька брехня, мовляв, Росія змінилася, стала іншою: школи, література, республіки... Мана те все: московська ментальність залишилася такою ж, як і була, – нахабною й нетерпимою до українського народу... Бо ми інші. Наш народ – то не фінсько-монгольська юрба, яка кров'ю й терором примушує підкорених до послуху, українці знадібні до парламентської системи урядування, українець шанує предковічні звичаї: громади, віча, судні ради... Через це і була зруйнована Січ і вирізаний Батурин, через це й нині стинають голови українській еліті за Збручем. Хтось там каже, що ми за своєю природою махновці, не схильні до суспільної дисципліни, навіть податків платити не хочемо. А то неправда – наш народ вміє жити в послушенстві законам, він охоче справлятиме всі повинності, але ж мусить впевнитися, що його гріш, покружлявши в організмі рідного краю, немов кров у тілі, вернеться до нього у формі здорового продукту, а не отрути... Але ж мусимо мати власну державу! Та чи діждемося...»

Цієї миті Лепкий глянув на мене – я сидів у кутку, сховавшись за етажеркою, – й тицьнув майже до самих моїх очей вказівним пальцем.

«А ти діждешся, сину, ти діждешся! – вигукнув. – І згадаєш колись мої слова...»

«Й таки збулося пророцтво метра», – всміхнувся Мирон. «Ви знаєте, колего, – поклав руку на груди Андрій Андрійович, – я вважаю себе найщасливішою людиною в світі: мені за сімдесят, а я діждався!.. Вони ж, бережанські мужі, недовго після тієї зустрічі топтали ряст. За два роки помер мій батько – величний був похорон у Коломиї... А Лепкий... Того дня, коли большевики перейшли Збруч, він теж літував у Черчі – і серед ночі втік селянським возом до Перемишля. Встиг ще перейти кордон, та не витримало його серце вічних стресів – помер у Кракові за два роки. Саме тоді смерть настигла й Франца Коковського...»

«Та розкажіть про це нарешті, – занаглив Мирон. – Чому ви боїтеся?»

«Бо страшно... Коли прийшли німці, до мене в Коломию завітав з Бережан молодий графік Яків Гніздовський – він колись оформляв Францові книжки – й розповів мені про трагедію сім'ї Коковських».

VII

Проголошення Карпатської України роз'юшило санаційну Польщу, мов осине гніздо... До березня 1939 року Гітлер приєднав до райху Австрію, відібрав від Литви Клайпеду, увів у Судети військо, невзабарі окупував Чехію і врешті вимагав від Польщі відкрити коридор через її територію – до Гданська. Німці впритул наблизилися до польсько-німецького кордону, проте це набагато менше лякало затятих патріотів, ніж утворення самостійної української держави за карпатськими перевалами. Факт появи на політичній карті Європи незалежного клаптика української землі просто-таки приголомшив поляків, і загрожену Річ Посполиту залила шовіністична істерія: українці – найнебезпечніший ворог Польщі!

Молодий графік Яків Гніздовський саме в цей час закінчив мистецькі студії в Загребі й вернувся до Галичини, щоб стати до праці у видавництві Івана Тиктора. Він готувався переїжджати з Бережан до Львова, та непередбачені події примусили його гірко пожалкувати, що так необачно покинув Захід, куди кордони тепер були вже закриті. Звернувся за порадою до свого старшого приятеля Франца Коковського, й той порадив йому перечекати непевний час вдома, а, зрештою, іншого виходу митець і не бачив.

Грізні події насувалися на Галичину – навалюно й невідворотно. Уцілілі в масакрі на Червоному полі біля Хуста галицькі хлопці поверталися до краю, оминаючи запруджений польськими прикордонниками Верецький та Ужоцький перевали, – через Либохори, Кривку, Жупани, Волосянку, найглухіші, закинуті в бездоріжжі ізвори, села. Маршалок Речі Посполитої Ридз-Смігли оголосив підвищену бойову готовність Шостого львівського корпусу: на щойно утворений мадярсько-польський кордон кинуто дві тисячі жовнірів, й здесятковані галицькі січовики, не повертаючи в рідні села до своїх домів, за наказом крайового провідника

ОУН Володимира Тимчія-Лопатинського збиралися в урицьких лісах на Сколівщині, в турківських недеях та урманських дібровах на Бережанщині, де проходили вишкіл у підпільних таборах. Організація Українських Націоналістів формувала по всьому краю партизанські загони на випадок мобілізації до польського війська й можливого краху Польщі в майбутній війні.

Лопатинський очікував в урицькій станиці команданта карпатських січовиків Михайла Колодзінського аж до серпня, а коли прийшла звістка, що полковника розстріляли мадяри під Хустом, розіслав по всіх станицях Галичини грипси, в яких наказував створювати похідні партизанські відділи, котрі мали б підняти повстання в перші дні війни. Окружний провідник ОУН на Бережанщині Григорій Голяш за наказом Крайової Екзекутиви дав розпорядження сформованим легіонам повстанців бути готовими роззброювати польське військо, яке відступало. Українська держава мала бути проголошена в кожному селі та містечку.

Друга світова війна розпочалася ударом Десятої німецької армії генерала Рейханау на західному кордоні Польщі; за одну добу німці зайняли польську територію аж по Вепр; армія Ридза-Сміглого, яка прославилася героїчними подвигами над беззбройними галицькими поворотцями із Закарпаття, панічно відступала, залишивши Варшаву, яку потім ще три тижні обороняли цивілі; перейшла Сян і через Мостиська й Городок тлумом валила до Львова.

У цей час у Бережанах ніхто з поляків ще не вірив у бліцкріг, військові комісаріати роз'їхалися по селах проводити мобілізацію; поліцаї забирали усіх чоловіків до п'ятдесяти років, зганяли їх до міста й не знали, що з ними робити; призовників не було кому приймати й озброювати, залякані вуйки нишком розтікалися з Ринку й верталися до своїх сімей... Один газда з Нараєва оповідав потім адвокатові Коковському, як він три доби переночував у своїй stodolі, соромлячись показуватися на очі рідній жінці – невмундированим і неушкодженим, – таж вона позавчора умлівала, проливаючи потоки сліз, які, певне, й досі не висохли, то хай хоч три дні ще потужить. Кінець кінцем усі мобілізовані селяни вернулися додому й перечікували лихо в клунях, зате з примезних сіл увійшли до міста польські колоністи, які ніяк не могли повірити, що Польща розпадається.

Ішли юрбами в цивільному, деякі в рогатівках, хтось ніс на плечах мисливську рушницю, інший тарганив важкого австрійського «верндля» з одним набоем у магазині, ще хтось хизувався заржавілою шаблею – і всі войовничо вигукували:

«Niema Polski bez Gdanska! Nie damy ni gudzika!»[3 - Немає Польщі без Гданська! Не віддамо ні гудзика! (польськ.)], а колона «стшельців» горланила бойову пісню, щойно складену «Jedziemy z Kozowy do Berlina zastrelisc Hitlera, skurwy syna!».[4 - Ідемо з Козови до Берліна застрілити Гітлера, курвого сина! (польськ.)]

У той мент патріотичного галасу із церкви Святої Трійці висипав народ і почав скандувати «Слава Україні!», «Хай живе Карпатська Україна!»; колоністи і «стшельци» вмить оточили натовп й почали бити людей палицями, прихожани навалом відтіснили нападників аж до ратуші; тоді в людей полетіло каміння, й коли один влучив у пароха отця Бачинського, оскаженілий люд зім'яв напасників і розпорошив їх по бічних вуличках...

Спокій у місті тривав недовго. Франц і Яків, які стояли біля ратуші, враз побачили: з Адамівки рушила похоронна процесія, попереду якої крокував із шаблею наголо постерунків Ян Легуміна, за ним «стшельци» несли оббиту чорним крепом домовину, на якій білою фарбою було написано «Ukraina zmarla»[5 - Україна вмерла (польськ.)]; колона зупинилася навпроти Народного дому й затягнула «Вічну пам'ять».

Ніхто їх не чіпав, й вони розійшлися. А вранці мешканці Адамівки потяглися на Золоту Липу дивитися на потопельника із зв'язаними руками й ногами – й упізнали в ньому постерункового Легуміну. На грудях у нього висіла дощечка з написом: «Він умер за Україну».

12 вересня в Бережанах почалися арешти, до тюрми зігнали понад сто осіб. До вечора затриманих звільнили – крім двох організаторів супротиву: оунівців Ореста Городиського і Всеволода Лемеха. Їх було залишено в тюрмі до судового провадження.

Наступного дня вранці до Коковського зайшов його колега з адвокатури правник Володимир Бемко.

«Мушиш, Франце, взяти на себе місію захисту наших хлопців, їх сьогодні будуть судити... На запит судді я назвав захисником тебе».

«А чому не ти? – насторожився Коковський. – І який сенс міг би тепер мати навіть найсуворіший присуд звинуваченим, коли польське військо стрімголов утікає з краю, а президент Мосціцький і герой розправ над безборонними людьми

маршалок Ридз-Смігли, як стало відомо, вже знайшли собі притулок у Румунії?»

«Це не має ніякого значення, колего... Розпочалася відверта боротьба з окупантом, яка охопить усі клітини конаючої державної системи – і теж її правовий бік. Ділом і словом мусимо боротися... А чому не я, питаєш? Та тому, що мені суд дасть відвід: підсудні – оунівці, а я теж член тієї ж організації. Ти ж нейтральний...»

Коковський не впирався. Удвох з Бемком вийшли з дому, Франц постукав у вікно до Гніздовського, який мешкав з ним по сусідству:

«Я колись тоді радив перечекати біду тихо й непомітно, та нині нікому не вдасться зробити цього... Тож ходімо, Якове, на суд. Можливо, я звідти й не повернуся, то щоб хоч знав, де подівся твій приятель».

Останнє судове засідання в санаційній Польщі розпочалося 13 вересня о десятій годині ранку. До зали було допущено всіх, хто хотів послухати процес, серед них сиділи дружина Коковського Софія й син Степан.

Суддя Бартошевський намагався скрупульозно дотримуватися правил судової церемонії, проте і він, і прокурор Мочарський, і присяжні були явно знервовані: десь у небі задзумкотіли німецькі бомбардувальники; вояки, які йшли безладною юрбою з Перемишлян через Бережани, прямуючи чортківським шляхом до Хотина, закричали, розбігаючись із гостинця по міських закамарках й долілиць падаючи у фosi: «Chowajcie sie, bo to sa Niemcy!»[6 - Ховайтеся, бо тут німці! (польськ.)]; засідателі пригнули голови, суддя натягнув на вуха квадратного берета, ніби це могло їх врятувати від німецьких бомб; підсудні Городиський і Лемех, глузливо посміхаючись, підморгнули своєму захисникові, мовляв, тримаймося, цей суд триватиме недовго; прокурор явно квапився, він швидко пробубонів звинувачення підсудним у спровокуванні в Бережанах бунту, який закінчився убивством постерункового Легуміни, й зажадав для винуватців покарання: п'ять літ концтабору в Березі Картузькій...

Й на це Лемех вигукнув з глумом:

«А в чиїх руках тепер Береза: німецьких чи совецьких?»

На репліку Лемеха суд не зреагував, адвокатів Коковському було надано слово для захисту...

* * *

Андрій Андрійович розповідав...

«Крайовий провідник ОУН Лопатинський, попереджений митрополитом Шептицьким про можливе захоплення Галичини більшовиками, дав завдання бойовикам підняти негайно повстання й до приходу совєцьких військ проголосити на галицьких теренах Західно-Українську державу.

Села стали станицями, партизани роззброювали польських жовнірів, які втікали на південь, забирали в них карабіни, кулемети, набої, навіть легкі гармати, спалювали будинки колоністів, вивішували на шпильях народних домів синьо-жовті прапори; на боротьбу піднялися селяни – викопували в лісах бункери й ховали в них амуніцію; Григорій Голяш послав озброєний до зубів загін партизанів до Берези Картузької визволяти в'язнів.

Військо панічно втікало через ліси, села й бездоріжні переліски, знищуючи дорогою все, що потрапляло їм під руки: кололи багнетами старих, жінок, дітей – усіх, хто не встиг чи не міг піти в партизани, підпалювали будинки... З Бережанщини розбіглися по довколишніх повітах кінні вістуни попереджати народ про смертельну небезпеку, й відлуння того жаху докотилося за два дні й до вашої Боднарівки... Розпочався содом польсько-української різанини, який тривав добрий десяток років: розпачені – одні неволею, а інші воєнним програвом – сусіди в безтямі знищували одні одних, полегшуючи цим наступ на наші землі і нацистам, і більшовикам... Й почали спам'ятовуватися і поляки, й українці аж тоді, коли німці збудували на території Польщі табори смерті, а більшовицькі бузувіри начинили трупом Дем'янів Лаз і Катинську діброву, де порівну лягли колишні вороги, а тепер рівноправні жертви сильніших сусідів...

Повстання оунівців й розправи польських жовнірів відкочувалися від Бережан на південь, а в приміщенні повітового суду все ще тривав правовий чи то безправний фарс, на якому адвокат Франц Коковський виголосив звинувачення санаційній Польщі, забезпечивши цим виступом смертний вирок собі самому...»

Вересень був ласкавий, теплий, витканий срібним павутинням бабиного літа, що осіло мереживними сітками на покраплених осінніми барвами гілках дерев, на пожовклих кущах ліщинника, на зжухлих травах та стернях, й глибоке сине небо теж проткалося сивою заплоччю; достигла тиша втихомирювала людей, розтривожених неймовірними чутками про розсипи золотого піску, залишеного стихлими водами ще недавно розлюченого повенями Прута, й запопадливі жінки нипали по зарінках, дошукуючись скарбів; хтось там запевняв, що сам бачив, як біля Корнича косяками перепливали ріку велетенські, немов видри, щури й на пилипівських горбах зграсували молоді посіви озимини; й ще інша була чутка, нібито сонце, виринувши одного ранку із-за східного пруга за Дністром, вмить розсипалося на скалки, й обрій залився зловісним заревом; а ще хтось знайшов на сакатурських левадах схожі на вату клапті білої манни, солодкої, мов мед, – усі ті, певне, ніким не бачені дивовижі були спороджені людськими сподіваннями на переміни в світі, й кожен вибирав добрий знак, виворожуючи собі щастя, бо ж незмірно знесилився люд від явних і очікуваних тривог...

З Миронової душі ще не встигли витруїтися рештки страху після моторошного звістування апокаліптичних вершників і втечі від позірних різунів у дикі Язвини, він нетерпеливо чекав добрих новин, які повинні прийти з хвилини на хвилину, – ось батько цілий день марудиться біля радіоантени, протягнутої на подвір'ї між двома високими тичками, закріплює їх, поправляє ізолятори й вряди-годи вбігає до хати, припадає до детектора, надіває на голову дугу слухавки й у безнадії відкладає її, бо глухо в ефірі, мовчить приймач; Шинкарук знову йде підтягувати антену, знову слухає – і нарешті почувся-таки обнадійливий тріск у слухавці; вчитель піднімає руку й закликає цим жестом німувати всіх, хто в хаті, він довго так стоїть, нахилившись над апаратом, мов знак питання, й ураз знімає з голови слухавку: з його обличчя годі відчитати – добру чи погану почув новину, вигляд у нього ані зажурений, ані втішений – радше розгублений, як у людини, котра не вміє пояснити свого стану, й вимовляє безбарвне:

«Червоні війська вже в Коломиї...»

Й Миронові відлягає від серця, радість вихором вривається в душу хлопця: червоні не будуть вирізувати й спалювати села, червоні польську школу в Боднарівці перетворюють на українську – так колись сам тато говорив; Мирон киває Богданові пальцем, й вони обидва, залишивши в хаті батька, матір і Юлю,

притьмом біжать до школи, без дозволу вриваються в приміщення, зривають зі стін портрети Пілсудського, Мосціцького й Ридзи-Сміглого – і летять ті відбитки ненависних облич з гори в Мочулу, звиваючись над яром, мов паперові змії...

Вертаються хлопці додому з почуттям провини: а що скаже тато? Проте на них ніхто не звертає уваги, в хаті всі стоять, ніби посхоплювались від звуку пострілу: мати склала руки на грудях, а батько протягнув свої вперед, тільки Юля тримається однією рукою за стіл, наче боїться, що протяг понесе її до порога, і вона без сорому, на очах усієї родини, припаде до його грудей і щосили триматиме в обіймах, бо ж це не він, це привид, він загинув на Закарпатті – але ж он стоїть живий-живісінький у дверях – зміцнілий, гейби постарілий, обвіяний вітрами й наче зовсім чужий, – він, Іван Захарчук!

Врешті привіталися – стримано, не по-родинному, й домашні німо запитували несподіваного гостя: як ти міг тут з'явитися?

«Адже тебе давно немає, – мовчки говорила Юля, – ти залишився лише в моїй пам'яті – навіки в пам'яті, як знімка, як запис у дівочому альбомі, як оплаканий моїми сльозами твій останній лист із Хуста, який прийшов до мене після твоеї загибелі, а я із самотності, з гнітючого страху перед самотністю дала слово твоему приятелю Михайлові Сороці, він давно залицявся – ще до тебе, при тобі й після тебе, і я того слова зламати не зможу, бо ж тебе біля мене не буде ніколи, ти іншим належиш – незнайомим мені людям; ти з'явився тільки для того, щоб пригадати мені мою любов, яка була й буде в моєму серці завше, але не при тобі – при Михайлові, бо ж я не знала, що ти живий...То чому ти прийшов – для того, щоб поглибити по собі слід у моїй душі?»

Юля підійшла до Івана, діткнулася долонею до його грудей, він на хвилю міцно притиснув її руку своєю й відпустив, потім без запрошень підійшов до столу, сів у крісло й, поклавши руки на коліна, вимовив:

«Це я...»

Ніхто йому не відповів ні словом, хатні стояли в напруженому очікуванні його сповіді.

«Я довго й тяжко йшов, – почав розповідати Іван, відчуючи, що ці мовчазні люди в Шинкаруковій хаті хочуть хоч щось дізнатися про нього: як він вихопився

живим із хустського пекла, як добрався додому і що думав далі чинити, – Захарчук із привида ставав для них реальною людиною, яку вони добре знали, а нині впізнати не могли. – Я тяжко йшов крізь гори цілковитим безлюддям, де не було ні прикордонних, ані поліцейських застав, рана в правому плечі невпинно кровоточила, і я боявся, що зйду кров'ю, впаду й ніколи вже не виберуся з тих гірських пропастей на Божий світ – до матері-батька, до вас... Врешті на якийсь там день моєї мандрівки вийшов на сколівську дорогу, йти стало легше, я повернув до придорожньої хатини, добрі люди мене нагодували й справили до Урича, де я сподівався зустрітися із Тимчієм-Лопатинським: координати його штабу дав мені полковник Колодзінський ще перед боем на Червоному полі... І я зустрівся з ним у колибі над Вороновим потоком під тустанським Каменем. Й кілька тижнів зализував там свою рану...»

Іван обірвав розповідь, в хаті нагніталася туга мовчанка. Шинкаруки з кожною хвилиною при звичаювалися до гостя, намагаючись відтворити в пам'яті колишній його образ, однак він і далі був для них чужий – був це не той вродливий юнак, який колись приходив до боднарівського вчителя з дорученням від Крайового Проводу ОУН й по вуха закохався в його дочку. Цей посланець з іншого світу став тепер недоступним для Шинкарука, його хлопців і навіть для Юлі, яка, придивляючись до нього, намагалася всіма силами повернути собі вигляд колишнього Івана. Та марно: думки, що пройняли її, коли нині його уздріла, – про належність коханого не їй, а зовсім іншому незнайомому світові, небезпечному й страшному, – щораз більше втлумлювались у її свідомість, й вона вимушено мирилася з тим, що все життя належатиме не йому, а Михайлові, й було від цього грішно заспокійливо й невимовне тужно.

Шинкарук з боєм дивився на вимучену життям чужу людину й відчував те саме, що і Юля, – нікчемне заспокоєння: ось зараз гість підведеться й піде собі, а улюблена дочка Юля залишиться в житті, яке їй призначене, – хай би Іванова майбутня доля обминула її...

«Що будете тепер робити?» – спитав Шинкарук більше для годиться, бо ж заказано йому знати, чим Захарчук займатиметься, в якому новому пеклі може опинитися і на яких теренах настигне його смерть, та сама, що пощадила на Червоному полі біля Хуста...

«Крайовий Провід виробив мені документ фольсдойча, – відповів Іван, – і я разом із колоністами з коломийського Баденсберга виїду на Захід. Усіх, хто має німецьке походження, совети депортуватимуть до райху».

«І у вас уже інше прізвище?» – спитав Шинкарук з погано прихованою неприязністю в голосі.

«Так, я тепер Отто Шварц».

«І як це вам так просто вдається – вчора українець, нині німець?» – Шинкарук цього разу не зумів приховати роздратування.

«Настає епоха битв, – обдав Іван учителя холодним поглядом, – і кожен мусить знайти для себе найоптимальнішу позицію в битвах. У Кракові буде сформовано український батальйон...»

«Німці мають його сформувати?»

«Так, німці, – відказав Іван теж роздратовано. – Наступний період нашої боротьби за незалежність так чи інакше буде пов'язаний з німецьким фактором: у примиренстві або ж у конфлікті».

«Але чи той наступний період матиме вищість супроти попереднього?» – засумнівався Шинкарук.

«Залежно, який попередній період брати до уваги. Але ж найближчий до нас у часі – совецький. І цим все сказано».

На подвір'ї біля криниці затарабанили відра – то Юзьо прийшов по воду. Невдовзі відро вдарилося об дно, і той глухий дзвін наче дав знати, що розмову пора закінчувати. Іван підводився, прислухаючись: Юзьо заводив «Іже Херувими».

«То сільський юродивий, не звертайте уваги, – промовив Шинкарук. – То що, дорогий колего, у вас свої обов'язки, у нас свої, і дай то, добра доле, щоб вони були співмірними... Та ще хочу перед вашою дорогою відкрити вам свою тактичну засаду, може, вона колись знадобиться: перш ніж прославляти, – перевірте, перш ніж осуджувати, – перепитайте, а перед виявом своєї віри заслухайте свідків...»

«У мене така сама засада, пане вчителю», – сказав Іван, чемно попрощався і вийшов з хати. Пішов не оглядаючись стежкою на Зруб й звернув попри ліс на

сакатурську дорогу.

Шинкаруки стояли на подвір'ї й дивилися йому вслід. Хлопці – захоплено, адже вперше в житті побачили лицаря, який уже пролив і готовий ще пролити кров за Україну; пані Марія склала на грудях руки й пошепки вимовляла слова молитви; учитель стояв непорушно й картав себе за ту полегшу, що підступно заповзла в душу.

Юля заклинала Івана, щоб хоч оглянувся. Й він таки зупинився: довго помахував рукою, наче лелека крилом перед відлетом – ще не відривається, ще не летить, та вже не тримається землі.

«Він буде вічно в мені, та не зі мною», – німо промовляла Юля. Дівчина ще не знала, що Михайло Сорока теж не розділить з нею долі, що вона буде ждати й ждати, поки прийде до неї її єдиний суджений – на життя і смерть.

Юзьо сперся рукою на щабель криничного колеса й, немов прочуваючи якусь непроглядну і безнадійну вість, заголосив: «Вічная пам'ять, вічная пам'ять!..»

Юля підбігла до нього, простягнула руки й заблагала: «Замовкни, Юзю! Христом-Богом прошу тебе – замовкни!»

IX

«Ваша честь! Панове присяжні!»

Голос адвоката Франца Коковського пролунав аж надто дзвінко: захисник підсудних оунівців Городиського й Лепеха переміг трему, що дійняла його ще до того, як суддя надав йому слово для захисту, – привела адвоката до рівноваги глузлива репліка Всеволода Лемеха про Березу Картузьку – у чиїх, мовляв, вона нині руках, й усвідомив цієї миті Коковський, що не пан Бартошевський виконує зараз функцію повітового судді, а він сам судить своїх ворогів – не в масштабі повіту чи навіть воеводства: йому випала нагода звинуватити окупанта Галичини – Річ Посполиту Польську.

У залі судових засідань державна система ще зберігала свої владні ознаки: мантия, берет судді, портрети польських вождів на стінах, прокурорське звинувачення підсудних, – однак голос захисника щомиті набував металічної твердості, й підсудні й судді наче враз помінялися місцями.

«Ваша честь! – повторив Коковський, й чутно було в цих словах нотку іронії: певне, тому вона проникла в мову адвоката, що на міських вулицях лунали безладні офіцерські команди й галас війська, що відступало, а в небі зловісно гуркотили німецькі літаки, – все те говорило про неприродність, штучність й непотрібність юридичної церемонії, яка, проте, відбувалась-таки зі скрупульозним дотриманням протоколу, й це дало змогу адвокату переакцентувати захист у звинувачення. – Дозвольте мені перед викладом аргументів на користь підсудних посадити вас на лаву, адже ніде не записано, що право на свободу мають лише поляки. Уявіть себе на місці ваших батьків до 11 листопада 1918 року, коли-то Польща скинула із себе віковічні кайдани... Адже ви, поляки, так само, як і ці юнаки, звинувачені нині в державній зраді, боролися колись за свої національні ідеали, всмоктані з материнським молоком у снігах Сибіру і під твердим пруським кулаком. Ви снили про безмежну вільну отчизну аж до Вільна, Львова і навіть Києва, й ніколи – й сьогодні теж – не допускали навіть думки, що за подібні ідеали боролися і боремося ми, українці...

Нині ви, можливо, вже й переконалися, що з окупованої вами Галичини скоріше чи пізніше треба вступитися, й це усвідомлення породжує у вас ще більшу лютість і ненависть до нас... Але згадайте, на яких умовах прилучались ми до Польщі; zagrożені більшовиками галичани спокусилися на заманливі гасла Пілсудського: «За нашу і вашу свободу!»,

«Немає вільної Польщі без вільної України!» – тож хто виявився зрадником: ми, які замість обіцяної автономії отримали пацифікацію, Березу й ті самі права, які мали наші предки до Хмельницького, чи ви, котрі угоду між Петлюрою й Пілсудським так віроломно порушили?»

Суддя Бартошевський, який весь час сидів з опущеною головою, на ці слова стрепенувся й підвів руку, однак Франц Коковський не припиняв промови й ще сміливіше входив у роль судді.

«Ви відібрали в нас політичні й фізичні інструменти боротьби, проте в нас залишилися національний міт, поезія й мораль, які привели українців знову до оружної боротьби: ми нині міняємо зброю мислі на багнети й набої й

відвойовуємо українську незалежну державу... Ось перед вами два представники новітнього нашого лицарства, яких ви вважаєте злочинцями. Й за цей політичний гріх буквально цими днями будете покарані такою самою долею, як наша. А чей не мусили ми ставати ворогами, могли об'єднати ваш і наш національний потенціал в боротьбі проти спільного ворога, яким є Німеччина і Москва.

Та дарма: ви й далі облудно вважаєте, що незгода між нами сталася через супротив ОУН. А то зовсім не так... Вогонь спричинює не тертя сірника об коробку – це наслідок, а причина в тому, що ми спільно витворили вогнебезпечний матеріал, який спалахує від необачного дотику. Й нині не література й не міти формують стосунки наших народів, а вогнепальна зброя... Нині в українців остаточно утвердилася віра в можливість здобути незалежну державу: наш Іван Предтеча в тиші пустелі вже готується до великої проповіді!

Я закінчую слово на захист підсудних і сподіваюся, що вони виголосять своє без юридичної софістики – на полі битви. А битва вже розпочалася, погляньте!»

Коковський змахнув рукою в бік вікна, за яким з осіннього туману проступав обрис ратуші. Звідти долинали галас і крики, десть там затріскотіли револьверні постріли, цивільний люд наступав на військових, виривав з їхніх рук карабіни, топтав, відтісняв від ратуші, обеззброєні вояки стрімголов утікали на Адамівку.

На вершку ратуші завиднілася чоловіча постать, до неї прикипіла увага суддів, підсудних, прокурора: чоловік зіп'явся на самий шпиль, вийняв із-за пазухи згорток й розпустив його на вітрі – на бережанській ратуші залопотів синьо-жовтий прапор.

Суддя, присяжні й конвойні вмиль покинули залу засідань, присутні в залі люди стояли в нерішучості, й заволав до них Коковський:

«До ратуші! Слава Україні!»

Він підійшов до дружини й сина і повів їх до виходу. Пані Софія була збентежена й зажурена.

«Пролетється кров...» – промовила вона тихо.

«За Україну!» – відказав Коковський і згадав, що вимовив уголос заголовок своєї книжки. І втямив, що його заклик до малих читачів реалізується на очах у дорослого сина. Тож стало йому страшно за нього.

До Коковського підійшов Володимир Бемко й потягнув його за руку.

«Біжімо до тюрми випускати в'язнів!»

* * *

Коротка ніч посіріла і врешті зчахла – рожевий пруг протяв східний край неба. Андрій Андрійович замовк й дивився у вікно, на шибки якого упав блиск червоного зарева – сходило сонце. Мовчав і Мирон Шинкарук, він уже здогадався, чим закінчиться розповідь господаря, і не прикваплював, щоб не почути найстрашнішого, а сам, як колись у дитинстві, любувався розпеченим диском і дякував долі, що бачить його, однак ту радість затьмарювала думка про бережанського письменника й адвоката, котрому якоїсь фатальної миті зчорніло враз вічне світило.

«Яків Гніздовський сорок четвертого виїхав на Захід, – затягував Андрій Андрійович час, наче хотів ще на коротку мить продовжити життя Франца Коковського. – Він нині в Америці – відомий графік... Мені пощастило погортати в знайомих альбом його робіт – митець полюбляв малювати зимові дерева, і знаєте, я ніде не бачив живіших рослин, ніж на його картинах: ті мережки чітко виписаних гілок, кажу вам, рухаються, дихають, наче будяться із зимової сплячки й набухають соками перед весняним рівноденням... А Франца Коковського разом зі сином забрали енкаведисти в найкоротший день 1939 року, наче збоялися чинити злочин при Божому світлі – пошкодували йому часу, щоб дочекався весняного тепла... І пропав навіки: кажуть, їх обох розстріляли в тернопільській тюрмі. А дружину Софію вивезли в Сибір...»

Й довго мовчали Шинкарук і Чайковський, бо про що було говорити... Андрій Андрійович з жалем дивився на гостя – знав-бо і про його трагедію. Проте спитав-таки:

«Я чув про катастрофу Боднарівки... Чи хтось із вашого села залишився живий?»

«Таж я, як бачите... І ще мій однокласник Йосафат Юлинин – нині він професор математики у Львівському університеті. Нас обох просто не було в селі, коли те сталося...»

«Хтось із рідних, вивезених у Сибір, обзивався до вас?»

«Ніхто ніколи...»

«А що тепер на тому місці, де було село?»

«Мабуть, непрохідні ліси. Та я й не знаю, ніколи не навідувався. Якось я зважився піти туди, це було кілька років тому, коли повертався з Яблунова, де проводились розкопки поховань більшовицьких жертв. Однак забракло мені відваги...»

«Ви ще підете, мусите піти... – Андрій Андрійович узяв до рук Миронову книжку. – Я вже читав вашу трилогію, вона була в книгарнях у Коломиї. "Кривавий тан..." Влучний заголовок. Влучний тим, що дає простір для розвитку подій... Ви ще будете працювати над цим романом, може, і все життя... Хіба те, що я вам оповів сьогодні – не вартує книги? А останньої ніколи не буде, бо життя і боротьба тривають і триватимуть. І коли ваш час закінчиться, хтось інший дописуватиме нові томи... До речі, українське рисорджименто закінчилося аж 1960 року: на самий Великдень енкаведисти викрили і знищили останній бункер і то де – на Лисоні! Бережанщина – материк УПА: там розпочалось українське повстання, там і закінчився кривавий тан. І тривав він цілих двадцять літ!»

Балакучий Андрій Андрійович знову розговорився, наче хотів дати Миронові якнайбільше матеріалу для нових частин роману.

«Я вам ще нічого не сказав про долю тернопільського воеводи Альфреда Біляка... Мусимо брати до уваги і польський фактор у нашій боротьбі за незалежність. Криваві то були сторінки нашої історії – "якби їх забути, я віддав би веселого віку половину", писав Шевченко. Але ж були. Й польсько-український конфлікт не слід трактувати однозначно... Той суд над оунівцями в Бережанах був останнім антиукраїнським актом санаційної Польщі – під власною шибеницею. Поляки тоді не розуміли, що поразка переможеного – то ще не звияга переможця.

Не могли і не хотіли повірити, що Україна таки колись встане з колін. Цього не втямив і ліберал Альфред Біляк: перемога німців здалась йому остаточною загибеллю Польщі, він зневірився у тому, що його народ теж у свій час підніметься у повний зріст... У день судової розправи в Бережанах тернопільський воевода застрелився у своєму кабінеті».

«Який жаль... – зітхнув Мирон. – Такі, як Біляк, могли б сьогодні спрямовувати наші з поляками стосунки в добросусідське русло. Були ж такі серед них і нині е... І в цьому мій оптимізм... А ви ще згадували про Володимира Тимчія-Лопатинського. Чи не про нього ми, гімназисти, співали під час німецької окупації партизанську пісню: "Як Лопатинський з-за границі у рідний край, у Львів вертав, він тільки думав про повстання, а сам чекістам в руки впав..." Це про нього?»

«Про того самого – нині забутого... Поверніть його до життя на сторінках ваших майбутніх книжок, тож наш герой. Він зумів підняти антипольське повстання тридцять дев'ятого, створити партизанську структуру майбутньої УПА... Після більшовицької інвазії в Західну Україну Лопатинський перейшов кордон і разом з Бандерою зорганізував у Кракові Револьюційний Провід ОУН. За наказом провідника група повстанців на чолі з Тимчієм-Лопатинським взимку 1940 року перейшла Сян. Розраховували, що сітка ОУН у краю збереглася – недооцінили сил НКВД... Випав свіжий сніг, й чекісти вислідили. Повстанці забарикадувалися на горищі якоїсь хати в селі Устиянові, відстрілювались до останнього набою й під спів «Ще не вмерла Україна» підірвали себе гранатами... Нині таких героїв нараховуємо тисячами. Але то були перші смертники. Хай не помине їх наша історія...»

Х

Поїзд мчав швидко, немов час за письмовим столом. Залізний вуж відокремився від зовнішньої реальності й зажив своїм автономним життям; відчужений світ миготів за вагонними вікнами, перемінювався на біжучі зелені смуги, коли потяг прошивав приколіїні посадки; села, ліси, переліски і ниви змінювалися, мов кристалики в калейдоскопі, й були несправжніми, ефемерними; реальністю для Мирона стало лише переосмислення побаченого, почутого, пережитого, й те осягнення нового, неіснуючого поза свідомістю письменника життя й було тією виснажливою працею, при якій час невідчутно пролітає в космічні незвісті або ж

зупиняється, немов вода в мертвій заплаві.

Враження від пережитої в розмові з коломийським бібліотекарем ночі намагалися вкласти у пам'яті Мирона в логічний ряд, та заважала цьому чорна, немов темінь потойбіччя, думка: якою ж то була в бережанського письменника й адвоката та фатальна мить перед тим, як з дула револьвера вихопилося полум'я й обпекло обличчя раніше, ніж долетів до вух звук пострілу? Тільки страх, тільки жаль за життям, лише каяття за необачне слово в судовій залі чи, може, гордість за те, що його письменницьку й адвокатську працю так високо оцінив ворог, а отже, мала вона якийсь сенс, мету і результат?.. Як дізнатися про чужу мить смерті, якої ніхто ніколи й нікому не зможе пояснити, бо коли є смерть, то вже життя немає?

А може, Францові Коковському остання мить акумулювалася в антиномії судді й осудженого, бо ж якби він не був суддею, то б не засудили і його: чи то доля конче мусить помститися судді за кривду осудженого, і немає значення – справедливий чи несправедливий виніс суддя вердикт, а все одно кривдний, бо навіть виправдання принижує підсудного самою підозрою у злочині. І за це суддю жде неминуча розплата?

Й можливо, Коковського останньої миті долав розпач від усвідомлення, що благословення шляхетних мужів на літературну працю все впало на його чоло, і він уже не зможе створити епопеї про січове стрілецтво? А може, промайнув тоді в пам'яті письменника власний вірш, написаний ще замолоду у львівській тюрмі на Баторого: «А як вам ніч ця тривожна минеться і вже на світі займеться світанок, і вам пісню волі почути прийдеться – то знайте: цю пісню я шлю на прощання...»

Та напевно безнадійний туск стенов його груди, що та ніч не минеться ніколи, й він більше не знатиме, що таке світанок – ні він, ні його син... А може, думав тільки про сина й дружину... Найтяжча то покара, коли в людини відбирають можливість бачити рідних і сонце.

Як то страшно втратити все!

Мирон відганяв від себе думки, які не допомагали йому збагнути чуже небуття, й та неміч була для нього нестерпною: не знати, не уявляти – хіба лише пережити. Та це найстрашніша невідомість.

Відганяв і відігнати не міг від себе нав'язливих думок – певне, і тому, що в підсвідомості таїлася незгасна пам'ять про те, що багато, ой як багато тому літ він цією самою колією втікав від своєї смерті. Стояв у телятнику біля вікна й дивився на товарну станцію, запруджену рудими ешелонами зі зловісними коминками на дахах, а в них, напевно в них, серед тлуму бранців, що розпачливо тиснулися до загратованих вікон, перебували боднарівські селяни і Миронові батько й мати теж, вирвані живцем з рідної землі. І повезуть їх ординці в холодні безвісті, звідки вони вже ніколи не вернуться, і не вернеться Богдан із концтабору, й ніхто не знатиме, де спочиває Юля, – кропивою й дерезою поросли партизанські могили. А Мирон залишився на світі сам-один, мов палець, і думав він тоді – для чого? Однак тепер уже знав, для чого – щоб розповісти.

Про все розповісти... Чи зуміє, чи вистачить у нього часу? Тоді ж, коли втікав телятником із Коломиї до Львова, навіть і в думці не припускав, що настане така мить, коли можна буде отверзти уста... Та одного разу хтось-таки, незнайомий, вселив йому ту віру, і був то поляк!

Молодий письменник Мирон Шинкарук їхав на запрошення Українського Товариства до Щеціна. Вагон був переповнений, він не спав усю ніч, а в купе навпроти сидів поважний добродій, й видно було по ньому, що хотів би порозмовляти, та Мирон уникав його погляду – не любив випадкових знайомств, а ще не був упевнений, що зуміє доладу розмовитися по-польськи... Але перед Краковом добродій таки запитав його, звідки він іде й куди, і Мирон відповів по-українськи, зніяковівши від цього. Незнайомець промовчав, а коли поїзд перед стацією сповільнив хід, підвівся й, готуючись до виходу, промовив з легким докором:

«А пан хай не соромиться свого українства в Польщі. Україна – то великий народ, і він колись здобуде те, що йому історично належиться».

Добродій вийшов з поїзда, й Мирон тоді вперше переконався, що не всі поляки – його вороги... А тепер, згадавши колишнє, подумав про тернопільського воеводу: хтось вірив у просвіток, а хтось у зневірі відбирав собі життя.

Бо важко було повірити...

Вони йшли... Йшли, мов пажерлива сарана, і здавалося – ніхто не здатен їх зупинити. Сунули в Галичину, Румунію, Прибалтику, не питаючи ні в кого згоди,

займали чужі простори, заводили власні порядки й ставили на займанщинах своїх гайдуків.

Мирон бачив, як вони йшли тридцять дев'ятого... Щоранку він і Йосафат вибігали на Зруб, протягтий вузькою дорогою, що вихоплювалась із залісненого Волового, залишивши на узвозі непрохідні котелебини й баюри, й казав вуйко Мироняк, що для совітів нема ніяких перепон, пройдуть вони крізь рим-крим і мідні труби – таке то військо, а Боднарівка лежить на пограниччі з Румунією, то мусять большевики дійти й сюди, щоб забезпечити кордон... Тож стояли хлопці при дорозі по цілому дневі, визираючи совітів, бо було цікаво...

На крайньому чолопку Зрубу, звідки дорога стрімко спадала в Босню, розполовинену глибокою Мочулою, вуйко Мироняк майстрував тріумфальну браму: сам виніс із лісу і вкопав обабіч дороги два стовпи, поклав на них перекладину, а щоб споруда не була схожа на шибеницю, замаїв її смеречиною, ще й закосичив жоржинами, бо червоної плахти для прапора ніде не міг роздобути, й стояв там «на габтах», чекаючи, коли нарешті прийдуть визволителі; він не звертав уваги на пасічника Федора, який теж щодня виходив на Зруб, сердито цмулив люльку і весь час щось тихо бурчав собі під ніс – щоб і самому легше стало, та й аби старий комунисько не почув.

Вуйко Мироняк, який водно гнівався, коли його обзивали комуністом, раптом згонорився цим прозвиськом, як тільки дізнався, що москалі вже в Коломиї, а закінчивши майструвати тріумфальну браму, сказав до Федора, ніби вперше його тут побачив:

«Як не завтра, то позавтра прийдуть сюди червоні й мене головою сільського уряду настановлять, бо я гейби-то все життя стояв за комуноу».

На це Федір, вийнявши люльку з рота і цвиркнувши убік слиною, відказав:

«Дивись, щоб червоні тебе першого не повісили на цій брамі...»

А хлопці стояли обіч і не слухали балачок старих дідів: крадькома один від одного позирали в зарості березиною Потоки, звідки визидала солом'яною стріхою хатка вдови Марії Слобідської, й кожен думав про білокосу Наталку.

Мирон постановив собі ніколи й кроку не ступити до потічка в гаю, що вгризався в батькове поле, бо й справді, як казав Йосафат, Наталка з іншого світу, а він, Мирон, за рік піде на науку до Коломиї і як уже стане вченим, знайде її хоч би в третьому селі, бо ж вийде вона за когось заміж, і зізнається тоді, як щиро любив її, коли ще був малий...

Йосафат, мабуть, теж щось подібне думав, адже й він збирається на науку до міста, та не знав Мирон, що мрії в нього інші: напевне, він візьме Наталку зі собою до вищих шкіл, і вони разом перебудуть все життя... Від цих думок тепло огорнуло Мирона, бажав-бо він добра приятелеві, тільки жаль стало, що в такому разі ніколи тих заповітних слів Наталці не скаже, ніколи не скаже...

Й згадалася йому цієї миті магічна лічилка, якою розумілися поміж собою Йосафат з Наталкою над потічком, і він уголос пробубонів: одноно – попино – рікікі... – й загнунувся і спопелів під ображеним поглядом Йосафата.

«Ти підглядаєш, ти бачив нас!» – процідив приятель крізь зуби. «Нічого я не бачив, – зробив Мирон невинну міну. – Я собі подумав, що поки прийдуть совіти, ми могли б погратися в камінці».

«Згода!» – вигукнув Йосафат з полегшею, він умить назбирав з дороги десять шутринок, й обидва сіли до забави над фосою.

...Й нарешті вони прийшли – з Волового. Миронові й досі невтямки, чому саме в Боднарівку розбитими дорогами найшло тоді стільки війська й чому саме в цьому селі відбувалися два дні військові маневри – з гарматами, кулеметами, шанцями на толоці й телефонним зв'язком із Коломиею. Може, й справді совіти давали румунам знати, що за рік Союз відбере від них Буковину й Молдову, – однак тоді ніхто не міг того передбачити.

А вони йшли і йшли – сірі, похмурі й змучені солдатики в обмотках, вицвілих гімнастерках й дзьобатих шапках; вихудлі коні тягли легкі гармати – триумфальна брама, котру так дбайливо кілька днів споруджував вуйко Мироняк, заважала, й солдати вмиють її розібрали, поскидали бельки у фосу, а вуйко, дивлячись на це, сльозу втер; народ у селі зачаївся, й ніхто не виходив вітати визволителів, та й Федір із Мироняком подалися зі Зрубу на пасіку; вигляд в офіцерів був насторожений, ніби вони входили на ворожу територію; на толоці перед цариною солдати вкопали гармати й згодом почулися команди: приціл,

заряжай, вогонь! та ніхто не стріляв, військо імітувало бій: бійці залягали в щойно вириті окопи й цілилися з карабінів, перебігали навпригинці від траншеї до траншеї, падали долілиць, повзли по-пластунськи, а зв'язковий щось там кричав у телефонну слухавку; два політруки в шкірянках зайшли до вчителя й попросили водки, Шинкарук миттю досяг із кременя пляшку «бунгу», яку припас до храмового празника на Святу Богородицю, офіцери поналивали повні склянки чистого спирту, й один сказав до вчителя: «Випий, хазяїн, з нами за одну шосту!»; Шинкарука скоробило звертання на «ти», а що таке «одна шоста», аж потім здогадався; він із жахом дивився, як політруки вихиляють трунок одним духом – обидва разом голосно кркнули, повтиралися рукавами, рівно вийшли з хати, й ні один з них не впав серед подвір'я; переляканий учитель подумав, що така доза й коня може звалити, а їх, видно, ніщо й ніколи не звалить...

Перед вечором, коли солдатам дали відбій, на толоці почувся недоладний спів – солдати затягнули «Катюшу», а на воротах Федорового обійстя, вдивляючись у далеку царину з укопаними гарматами, стояли знічений побаченим вуйко Мироняк й Федір Юлинин із незмінною глумливою гримасою на губах.

«О, ці зрівняють! – проказав люто пасічник. – Ці зрівняють від багатого до бідного, від вищого до нижчого... Дивися, старий баглаю, щоб і тебе не вкоротили на цілу голову, бо-сь вигудів, як та фаерманська драбина!»

«Е-е, може, так зле не буде, – відказав Мироняк упалим голосом. – Або мені що: я лишень хотів би одне знати, чи можна буде, як ти сам казав, при цих совітах хоч раз на день добре попоїсти...»

Юродивий Юзьо, не запримітивши ніяких перемін у селі, мирно набирав води з учителевої криниці, та враз спинив колесо, сперся на щабель і, гейби знову щось страшно побачивши, заголосив на все горло:

«Пресвятая Богородице, спаси-и-и нас!»

...Поїзд мчав швидко, немов час за письмовим столом, й Мирон незчувся, як оголосив кондуктор:

«Стація Львів, готуйтеся до виходу!»

Книга друга

Рев оленів нарозвидні

Легенда

Частина перша

I

Мадярська артилерійська дивізія безладно полишала у фосах гармати, зраних коней і скриньки зі снарядами, тлумилася на коломийському тракті, щоб чимшвидше дістатися до заболотівського мосту на Пруті, вийти на косівську дорогу і зникнути за першим хребтом гір, та в один мент заламалася колона під навальним ударом червоної піхоти, що засіла в шелюгах на лівому боці шляхового полотна під Матіївцями; дивізійний авангард зсунувся з тракту на заліснене бездоріжжя, й утекших переможці доганяти не стали: застрягли в торф'яних багнах і вільхових хащах солдати, коні й гармати самі собою вийшли з бойового ладу; червоноармійці добивали позоставших на шляху зеленомундирних вояків, а тим часом мадярський авангард, перейшовши Прут ублід, вибирався на лісові путівці й виходив на Пиконівську галявину, заступлену від Боднарівки непрохідною бучиною; на галявині стояла самотня хатка мольфара Івана: мольфар умів відвертати градові тучі, а мадярської орди зупинити не міг; офіцер, який взявся командувати недобитою дивізією, увірвався до хатини, на діда не звернув уваги, навіть на вродливу Іванову доньку Софію не глянув, бо запримітив, як із сіней драбиною на стрих вилазив ставний парубок; офіцер стягнув його за ноги донизу, і завонала молодиця, щоб не чіпали Василя; молодого газду мадари виштовхали на двір, наказавши йому вивести військо з пастки, й пішов Василь поруч із офіцером скритними глевтушними вивозами на Боднарівку, а мольфар тяжко застогнав, згадавши, як за Першої світової війни гонведи забирали молодих чоловіків, й ті більше не поверталися додому – їх знімали потім, повішених, з дерев і знаходили убитими в житах; заголосила

Софія, коли зник у лісі її Василь, а мольфар схопився за груди і впав на землю, бо не стало в нього зятя, найпершого в околиці красеня, який еднав відлюдного ворожбита з селом і світом, й заквилила тоді Софія, немов підбита птаха, припадаючи до мертвого батька.

Два дні водив Василь Маланюк мадярів блудом по боднарівській закутині, маючи надію, що прибіжить Софія і випросить в офіцера йому волю, та Софії не було, а офіцер, збагнувши нехитрий обман туземця, вистрелив у нього над вухом із револьвера, пообіцявши, що друга куля полетить не в повітря, а в голову, й приречений полоняник повів мадярських недобитків перелазами на Хімчин.

Перемішана чобітьми, копитами й гарматними колесами озимина чіплялася розмоклого на березневому талі ґрунту побілілими від холоду пучками корінців й оживала поміж протоптами, що повзли з орних обочин на ґрунь і там зливалися в чорну дорогу, котра знесилена розпласталась на хребті, немов згвалтована жінка, й нікому більш не було до неї жодного діла, бо село зі страху зсунулося в глибокі видоліни й там запалося під землю, а гвалтівники – скулені, закоцюблі й збайдужілі – вже тусувалися на кам'яних гірських бездоріжжях, доповзаючи до перевалу, за яким зеленіла їхня Паннонія; була неділя, і в Боднарівці бовкнув дзвін, а звідки той звук узявся, чей Служба Божа давно в церкві не правиться, – бовкнув і змовк; село вмить здогадалося, що то за бемкання, й на той сигнал крадькома визирнуло з потоків, мочул і царин; може, то вже й по війні, якщо дурний Юзьо збирається розпочинати молебень біля вчителевої криниці; й почали видряпуватися на горби чорним гонтом биті хатки, вони боязко вглядалися в засніжену далину Карпат, чи не вертаються бува зелені мундири, та мадяри, слава Богу, позникали в хімчинських переях, гейби ніколи в Боднарівці їх і не було; на залуцькому узліссі востаннє гахнуло заблукане московське стрільно, оголошуючи кінець війні; синя бинда Прута, немов позначка кордону на шкільній мапі, прозирала крізь лісові проруби з корнецьких зарінок, відділяючи вільне Запруття від зайнятої більшовиками Коломийщини; ніхто того кордону поки що не переступав, а тому тихо заусміхалися білизна стін чорноверхі хатки; село почало оживати, рухатися, ставало навшпиньки й наслухало, і аж тоді, коли на Босні почувся знайомий лямент, повірило, що йому більше ніщо не загрожує, – то Федір Юлинин бив Марусю; цей ритуал він відправляв завжди по неділях вранці, а коли наблизився фронт – перестав, аби не накликати до хати карателів, – тож у сію мить поселяни остаточно переконалися, що війна нарешті скінчилася; баба Маруся голосила, а Федорів син Ілько накручував грамофона – і вже заталаніла в боснійському яру хрипла мелодія; на зношеній платівці заїдало голку, і з мушлеподібної труби вихоплювалися одні і ті ж слова львівського старомодного шлягера «to ostatna

niedziela... to ostatna niedziela...»[7 - То остання неділя... (польськ.)]; Ілько переставляв голку на середину платівки, щоб почути більш оптимістичне – «przyjdzie jeszcze czas... przyjdzie jeszcze czas...»[8 - Прийде ще час... (польськ.)], і вдоволено усміхався; внук Федора гімназист Йосафат вибіг на поріг, зраділий, що дід бабу нарешті б'є, а тато крутить грамофона, щоб заглушити лемент, – значить, життя знову повертається в узвичаений триб; вибіг і пильно вдивлявся у глибоку зарослу гаєм ізворину, де на самому дні присіла, немов підстрелена куропатва, найбідніша в селі хатка; від того щоденного вдивляння боліли йому очі, та нарешті – під музику і бабин плач з'явилося очікуване диво: з хатки вийшла на поріг біла дівчина з товстою косою й чорними дужками брів – то була Наталка Слобідська, яка всі ці дні сиділа в пивниці, ховаючись від мадярів, і Йосафат потупотів на злам голови крутою стежкою в яр.

Тоді ж пролунав у піднебесся христовоскресний акафіст – то на найвищому пагорбі, що панував над Боснею, біля учителевої криниці, яка гонтовим покриттям і ялиновим обшалюнком нагадувала каплицю, галайкав свою недільну відправу дурний Юзьо, молодший Федорів син, який три тижні тому вернувся з німецьких робіт, – мудрі пропали, а дурного Бог милував; Юзьо однією рукою тримався за колесо, а другою вимахував до неба; в перервах між антифонами він відпускав колесо – відро шалено летіло вниз крізь двадцять чотири цямрини, вдарялось денцем об воду, й тоді облітав Босню приглушений подзвінний звук, а Федір побожно хрестився.

Після довгої німоти Босня здобулася врешті-решт на свій властивий голос: Юзьо виводив побожним дискантом «алилуя», Маруся ж тепер відважно продовжувала літанію, яку розпочинала завжди в неділю вранці, нагадуючи старому про гріх, ще в молодості вчинений із сільського лярвою Оленою Єзуниною: «Та бодай перед Юзьом, як нема ксьондза, відмоли свій курварський гріх!»; баба на чому світ кляла припишклого Федора, котрий під час відправи, якою б вона не була, не смів согрішати гнівом; зіпсований грамофон переконував присілок, що мусять настати кращі часи, і ця неділя аж ніяк не може бути останньою; Йосафатова мама Юстина сиділа на призьбі й, вигріваючи до сонця хвору на гостець ногу, голосно молилася; переможений Федір, який ставав святий та божий, зачувши богослужебні нути, приговорював «ну й колгоз, ну й колгоз!» і збирався на пасіку послухати вулики, що вже загуділи від березневого літепла; Наталка Слобідська відчужено дивилася на Йосафата, який несміливо ступав на подвір'я убогого обійстя, а коли він з опущеними руками став перед нею, проказала, перемагаючи цокіт зубів, що прозирали білими квасолинами з розколотого стручка пожовклих губ: «Я так змерзла в тій пивниці, так змерзла...» – і наполоханий Йосафат, залишивши Наталку, покарабкався стежкою вгору, на березі зупинився й гукнув

до дівчини: «Ти лишень почекай, я вкраду для тебе в діда меду!»

У цей самий час, а так було і вчора, і позавчора, на найвищому боднарівському горбі Шпаєвім, яким розпочинався перший гребінь гір, стояла на холодних вітрах самотня жіноча постать; до неї крізь віконця доглядалася вся Боднарівка – хоч і запалася крізь землю, а відала про все, що діється в селі – і вгадували люди, що то Софія Маланючка, а ніхто впевнитись не важився, бо не такий був час, щоб виходити на видноту; жінка вдивлялася у бік Карпат, а за її спиною – ніби вихор налетів, несучи звідкись, а тут безладно гублячи по горбах, видолинах, узворах і пропастях хати, сади, пасіки, стайні, стодоли, шпихліри – тієї Боднарівки ніхто ніколи вкупі догледіти не міг, й тому вона мала десятки назв; село заслонилося перснем лісів, який розривався просіками і вузькими дорогами, а одна з них, глевтушна, вела на багnistий Пиконів до обійстя мольфара Івана, донька якого глузд втратила, коли її Василя забрали мадяри, а померлого з туску батька мусила поховати в саду без попа; здогадувалися селяни, що то Софія виглядає мужа, а впевнюватись не сміли, бо що їй скажеш, чим розрадиш; і довго ще потім боялися люди достеменно дізнаватись, хто ж то стоїть стовпцем на Шпаєвім.

Жіноча постать марудилася на вітрах, а Йосафат у дідовій коморі квапно виламував із рамок медові стільники, бо дуже бліде, аж прозоре стало личко в Наталки Слобідської; дід застав онука на крадіжці й був би збив його на квасне яблуко, та ще правив молебень Юзю, й Федір не посмів согрішати люттю; цим скористався Йосафат, і вже його ніби вітром здуло в яр; він прикладав стільник чарунками до Наталчиних губів і напував медом, а вона вдячно дивилася на хлопця, на її паперовому обличчі проступали червоними плямами рум'янці, й радів Йосафат, що дівчині так швидко помагає мед, не знав бо, що то підступає до неї палюча лихоманка.

Й коли Наталка жадібно висмоктувала мед із чарунок, а в її великих блакитних очах із рожевою павутинкою на білках зблиснуло скупе тепло, примлів Йосафат в очікуванні чогось більшого, ніж вдячність; колись, однієї-єдиної миті, до нього увіч наблизилась найсокровенніша дівоча обіцянка, та він не встиг її закласти, й вона розтала, мов шкоринка льоду в пальцях, залишивши йому відчуття студені й відчуження.

Було то позаторік на свято Преображення Господнього в сусідньому Іспасі під час храмового богослужіння, яке відправляли аж чотири священники; у просторій церкві, завішаній космацькими рушниками, було глітно, й повітря загусло від запаху кептарів, воску й ладану, люди злилися в одне розіпріле багатоголове

тіло, яке роз'єднувалось тільки тоді, коли треба було вклякати до молитви, і Йосафат, стоячи в гурті хористів біля криласу, придивлявся до облич двох єврейок-вихресток, Сальомеї і Руфіни, одягнутих у вибивані пацьорками кептарі й шальові хустки, – вони ревно молилися й били поклони, й ніяк не міг повірити Йосафат, що їхня віра в Ісуса справжня, а молитва християнська – то ж вони відступництвом рятуються від смерті, й хлопцеві жаль було вродливих юдейок, вимушених зректись гебрейської віри; проте це враження було мимовільне; Йосафат блукав поглядом по дівочих обличчях, ніби йому було призначено уздріти нині те, котре залишиться з ним назавше, і він таки побачив серед стовповиська білу голівку з дбайливо розчесаною гривкою, що спадала на чорні брови, а товста коса зсувалася з плеча на підлогу, й дівчина підтримувала її рукою, щоб хтось не наступив коліном; повні дівочі губи були розтулені, ніби крізь них не прошіптувалася, а видихалася молитва; дівча водило заіскреним й неусвідомлено грішним поглядом по людях, немовби цієї миті настала і для неї пора побачити суджене їй обличчя, впізнати й подати йому знак, і коли її очі скошилися до криласу – в поле зору увійшов стрункий чорноволосий гімназист із Боднарівки; на мент їхні погляди зустрілися – дівчина усміхнулася кутиками уст й миттю опустила голівку, бо ж діялося це не на толоці, а в церкві; й тоді впізнав Йосафат дочку вдовиці Марії з Потоків Наталку, й повірити йому було важко, що те дівчатко з найбільшої у селі хати перемінилося враз з курчати в паву.

Коли прихожани повставали з колін і священник розгорнув на казальниці тиснене золотом Євангеліє, закликаючи люд бути уважними на проповіді, Йосафат почав пробиратися до виходу тим рядом, де стояли Наталка й жидівки-вихрестки; він обернувся до престолу спиною, бо не мав сили ніяк інакше пройти повз дівчину, а тільки обличчям до неї; поважні молодіці осудливо позирали на парубійка, який під час самої проповіді зчинив у церкві товчу; Сальомея й Руфіна запобігливо поступилися назад, а Наталка стояла незворушно, й, минаючи її, Йосафат зачепився за щось м'яке й пекуче, тверді зернятка увіп'ялися в його груди, немов цвяшки; Йосафат стрепенувся, намагаючись чимдуж протиснутися вперед, а моці для цього не вистачало; колючі зернятка перераховували кожне його реберце, пробігаючи по них, ніби прутик по драбинових щаблях, й спиняли – виклично, покірно, обітливо й грішно; хлопцеві здавалося, що просувається до виходу, а він стояв стовпцем, очі його злилися з очима дівчини, й вона безжалісно спивала їх; Йосафат хотів шепнути їй до вуха, що буде чекати на неї коло Білого хреста, та цих слів зшерхлі губи вимовити не змогли; він урешті таки вихопився із задушливої тісняви й, очманілий від несподіванки, вибіг за церковну огорожу.

Стежиною понад битим шляхом вибирався Йосафат на гору до Білого хреста, що позначав межу між буйно-парубоцьким Іспасом і сумірною Боднарівкою, весь час оглядався, чи не йде за ним слідом Наталка – не йшла, і він постановив собі чекати біля хреста хоч би й до ночі, і вона таки пройде, бо ж немає іншої дороги до Боднарівки; проймала хлопця тривога, щоб бува не перехопив Наталку хтось із бандюжних іспаських парубків; від сподіваної радості мліло серце, а обличчя й досі пашіло від гарячого подиху білокосої красуні; він ніс в очах її мовчазну обіцянку й тиху покору, а над головою, високо в небі, кружляли лелеки, збираючись на раду перед відльотом у вирій, кленове листя на узліссі золотилося першим осіннім крапом, в діброві тужили за літом готури – усе на світі дихало несамопитим чаром, і ось зараз наздожене Йосафата Наталка, за руку візьме й піде з ним поруч, а він, ніби всемогутній мольфар, стягне з неба найдужчого лелеку-вожая, й вони полетять на ньому, полетять...; а вже дзвони задзвонили на закінчення відправи, й барвистий люд висипався з церкви й розбрівся стежками увсебіч із запрошеними на празник гостями; а може, й Наталку запросили... – й стояв Йосафат коло Білого хреста, витягнувши, немов журавель, шию.

І враз гарячий вітер вдарив йому в обличчя, бо з видоліни виринула білокоса дівчина; Йосафатові здалося, що вона підбігає, кваплячись, до нього, та подув раптом крижаний протяг, і замерз хлопець на морозі нечуваної кривди: чужа й личком прісна Наталка, звіддала забачивши його, круто звернула на лісову стежку й потонула в зеленій повені, а тоді все на світі стало несправжнім: м'якуш гарячих дівочих персів і солодкий біль від дотику гострих зернят, що збороздили його ребра, залишивши на них незагойні ритвини, і великі сині очі, які до денця випили його зір – і він осліп навіки, і тихі лелеки в піднебессі з дужим вожаем на чолі, котрий доконче мав упасти до Йосафатових ніг для беззастережних послуг, – усе однієї миті стало несправжнім, й подався Йосафат навмання крізь Камеральну діброву до зчужілої й непотрібної йому Боднарівки.

Так було один лише раз і більш не повторилося: приходячи на неділю з Коломиї додому, Йосафат переймав Наталку на толоці, й вона не втікала, бо їй гонорно було пройти на виду в усієї Босні з ученим гімназистом, сама ж бо з найбільшій хаті й лише чотири класи закінчила в сільській школі, в думці мала зовсім інше: сковував і знуджував її мовчазний залюблений Йосафат, й вона відсмикувала з його долоні руку, коли він насмілювався її зайняти, і сказала б йому Наталка, якби вміла: якщо не вивільнить своєї руки, то муситиме піти з ним назавше, а вона ще хоче почекати, та невже один лише Йосафат мав би зустрінутись їй на стежці; а може, Наталці не вчений чоловік потрібен, а може, вона хоче не встидливого гімназиста, а буйночубого галабурду, що вуцанки рве

на пазушині в танці, а на Великдень за дзвіницею до спідниці добирається, поки не дістане по писку; а може, їй судився князь, лицар, вояк... а може, вона вже покохала!.. Та цього не говорила Наталка Йосафатові, бо як посміла б таке сказати; вона залишала хлопця біля дідової пасіки, яку мусила минати, щоб зійти в свою узворину, а він ні разу не зважився її спинити і сказати, що знає про її блуд, і хай би впору спам'яталася, бо горе принесе собі й людям, чей же той, на кого задивилася, жонатий; знала Наталка, перед чим хоче застерегти її Йосафат, а тому далі йти йому забороняла і втікала від нього із своєю солодкою таємницею.

Аж нині, коли вийшла з пивниці, дозволила хлопцеві переступити межу її обійстя, бо страшно стало на світі, та марно дошукувався Йосафат на її личку того, що примарилось йому на престольний празник в іспаській церкві, й він проказав, насилу добуваючи з горла слова: «Прийди, Наталко, до нас слухати музику...», а у відповідь почув чуже, поважне, дуже доросле й скрушне: «Хіба тепер до музики – он стоїть на Шпаєвім Софія Маланючка й голосить: такі то нині співи та забави, і мені також голосити хочеться...»

І Йосафат зрозумів, що дівчина мовить правду, і, певне, через те, що збагнув її – безнадійну і тривожну, перед очима знову промчав зраний олень, а за ним услід понад зграсованою небеславською дорогою пропливли три трумни, допадаючи до сільського цвинтаря...

II

З гір до села мчав сполоханий олень. Звір розпачливо втікав від несподіваної смерті, про яку досі не відав: вона не мала кольору сизого дна запаморочливої безодні, що втягувала в себе розшалілого в погоні за самицею заблуду, і не пахла пітним духом здурілого від осінньої похоті оленячого стада, яке ревом заманювало з найвіддаленіших гірських нетрів дужих рогачів з роздутими ніздрями і зударяло їх рогами у смертельному герці за право продовжити свій рід; ця смерть пахла селітрою, яку господар-гайовий, із незмінною рушницею за спиною, засипав узимку до оленячих годівниць, – нині ж її запах витав не на землі, а в повітрі, він народжувався з полумені, диму і сухого грому, що ось знічев'я пролунав у горах і вмить помножився стократно в лісах, ізворах, на полонинах і царинах, пошматувавши відвічну тишу Карпат, – то раптом

забешкетували чужі гайові; їх було багато, вони чомусь познімали із-за спин рушниці й наступали одні на одних обабіч оленячого путівця, випускаючи з дул шалений свист, який то тут, то там вражав смертю і їх; олень не розумів, чому враз порушився спокій у стугонливо тихих борах і що трапилося з гайовими, котрі донині ревно той спокій оберігали, а ось познімали вони з-за спин рушниці – щоб убивати.

Моторошний свист пролетів крізь оленячу корону, зачепивши гілку рога, й вона відлетіла вбік, немов сучок від удару сокири; тоді олень почав утікати: спочатку скоком, фицяючи задніми ногами, ніби відганяючись від збожеволілих убивць, які зовсім недалеко, позаду нього, стріляли, кричали, зойкали; врешті справжній страх блискавкою прошив усе оленяче тіло, виструнчив його, сподовжив, і звір помчав униз бездоріжжям; він зачіпався рогами за дерева – трощилось гілля і трощились роги; вже на голові в оленя стирчали тільки штурпалки, з яких росилася кров на шерсть, на листя, на траву; смертельний свист наздоганяв звірину, та коли вже й свисту не стало чути, олень вгамувати свій страх не мав сили: він біг, хропів, стогнав, останньою надією сподіваючись, що перенасичений стріляниною ліс врешті закінчиться, і він опиниться серед людей, які оленів ніколи не вбивали; й таки замерехтіли перед ним просвіти між деревами, й звір уже знав, що за мить-другу він вирветься з лісового полону, влетить у село, там уздрить свого господаря-гайового, котрий завше годував його сіллю, і в нього знайде прихисток. І коли бездоріжжя втиснулося нарешті в стежку, що виводила до села, коли вже забіліли боснійські хатки, назустріч оленеві вийшов стрілець з рушницею напереваги – був то чужак, свій не наставляв би на нього дула, тож олень, не сповільнюючи бігу – бо ж утікати нікуди, весь світ заступили вбивці, – в розпачі помчав на ворога, щоб ударитися в нього зраненими рогами; гайовий Юрко Васютин упізнав оленя, однак стежка була глибока й відступати він не мав куди; вихопилася з рушниці цівка вогню, олень ще встиг побачити хмарку диму – і увіп'явся враз у його лоб пекучий свист: передні ноги підігнулися, і тяжко впала на землю звірина, складаючи в останній рев і лють свою, і кривду, й нерозуміння безглуздості кривавої смерті.

Боднарівський гайовий із жалем дивився на мертву оленячу тушу, а вже з Босні бігли на постріл жадобливі селяни, щоб розпаювати між собою свіжину, не відаючи того, що невинна смерть невинною смертю може бути відомщена.

З гір до села мчав сполоханий олень.

«Він біг на мене, – мовив гайовий скрушно до Йосафата, якого батько прислав на паювання, – не бери, хлопче, того м'яса...» – й закинувши на плече рушницю й зсутулившись, пірнув у стихлий Матіївський ліс.

То була перша кривава смерть у Боднарівці за річний термін війни, й залишила вона на землі сатанинську печать, яка давала дозвіл убивати. Того рескрипту смерті не зуміли відчитати селяни, й чорний знак невдовзі заріс кропивою, проте розпорядної сили не втратив; пожадливі розділили поміж собою оленячу тушу й розійшлися домів; Юрко Васютин прочув серцем лихо й засунув рушницю в стріху, сам більше не сходив із свого белебня, що на межі з Кривобродами, й ніхто його не зустрічав ні в селі, ні в лісі; через це моторош повіялася по селу – має ж бо гайовий рушницю, а хтось згадав, що небеславський староста Томенко, якому підлягає й Боднарівка, недавно зачитував на сході розпорядження коломийського крайсгауптмана здати зброю під загрозою смертної кари, тож сміливіші газди порадилися з пасічником Федором Юлининим, що вважався найстаршим і наймудрішим господарем у селі, й разом подалися до Юрка на белебень просити, аби пішов із фузією до Коломиї і віддав її кому там слід; більше за всіх фудулився Йосип Кобацький, сільський злодійчук, якого на крадіжці ніхто ще не спіймав, хоч усі знали, що сільські курники обчищує ночами він; Юрко Васютин відпекувався, мовляв, давно вже віддав рушницю кому треба; газди ж не хотіли йняти віри, проте послухалися Федорового «язда!» й полишили гайового в спокою, лише Йосип довго ще нюшкував по обійсті, придивляючись злодійським оком то до дровітні, то до повітки, то до стріхи, що трухлявими околотами досягала землі, закриваючи призьбу.

Згодом пригода з оленем забулася, і не зсилав наразі Господь покари ні на вбивцю, ані на тих, хто спожив свіжину, проте смерть отримала дозвіл вступити до села – був він закріплений печаттю, яка давно вже заросла кропивою.

Жила під Залуцьким лісом єврейська родина Пінкаса Шпайхера – чорна й бідна, зовсім не єврейської натури, бо обробляли вони поле, Пінкас пас корову, Шпайхерова машинувала людям молоко на центрифусі, син Мендель торгував у трафіці тютюном і рибою, донька ж Алта нічого не вміла робити, лише читати, й випозичала в учителя по три-чотири рази ті самі книжки – «Кобзар» чи просвітянський календар або ж лікарський poradnik.

Німці давно вже паношилися в Коломиї, вже й відбулися єврейські погроми по довколишніх селах; в Іспас, куди провадив з міста битий шлях, однієї ночі в'їхали карателі й розстріляли сім'ю маклера Шимона: старих убили на порозі, як тільки вони на грюкіт відчинили двері, сини Іцик і Хаїм, які торгували телятами, заховалися під перини – то їх гестапівці навіть не стягали на долівку, намацували крізь пір'я голови й так стріляли, а сестри-красуні, які на своє щастя не надто були схожі на жидівок, Салька і Рифка, вискочили зі спальні через вікно і зникли в темряві: їх потім порятували люди, й вони стали вихрестками... А до Боднарівки німцям доступу не було, бо дорога, яка звертала з іспаського шляху через урочище Волове в гори, пропадала в глевтушних баюрах; у дощі проїхати нею було неможливо й возом, а про те, щоб добратися до села машиною, не могло бути й мови, – то жила собі сім'я Шпайхерів поки що в безпеці, хоч усі в селі знали, що так вічно не буде; селяни жидів не займали, хіба лише Йосип Кобацький, проходячи мимо шпайхерівської мізерії, кидав у дощаний дах камінням і вигукував: «Гей, жиди, ви ще тут?»; люмпаків ніхто не зацитькував, всі його боялися, але й не заохочували до погрому, – і так та сім'я жила в страху й приниженні, в запобігливості перед сусідами і в ревних молитвах, аж поки німці не пригнали на Волове бригаду баудінстів, які зашутрували дорогу...

Першими приїхали в село вантажівкою польські поліцаї, які служили в гестапо, щоб забрати до коломийського гетто боднарівських жидів: їх виштовхували, німих і в душі вже мертвих, кольбами автоматів із хати й викидали, немов дрова, у кузов машини, а Босня притихла, завмерла, сховалася – ніхто й не писнув, ніхто не хотів тепер жидів і знати, хоч вік прожили з ними в сусідстві, та саме тієї хвилини наднесло з Вулиці Йосипа Кобацького, і він загорланів на всю Босню, захиляючись та приказуючи:

«Так вам, паршивці, й треба, досить ви вже напилися нашої крові!» А тоді з кузова підвелася стара Шпайхерова й прорекла страшні біблійно-пророчі слова: «Почекайте, почекайте, нами розчинять, а вами замісять!» – і повис той проклин над селом: люди вмить згадали вбитого оленя й чорну печатку смерті на Матіївському узліссі.

...Згадки пливли, ніби повторювалося прожите, і гойдалися над небеславською дорогою три трумни, засвідчуючи, що прокляття Шпайхерової таки сповнюється; заглянути в домовини ще раз і знову пірнути в чорну отхлань несусвітньої розпачі було Йосафатові невміч, він мусив від страшних згадок кудись утекти, бо зачерпнути розради не мав у кого: на вуглі найбіднішої в селі хатки стояла розкішна, неприступна й смутна Наталка Слобідська – вона лиш почала

виглядати свою долю, а Йосафат її долею не був; на чолопку Шпаєвого знемагала на березневих вітрах, немов монумент скорботі, постать Софії Маланючки, – куди ж сховатися Йосафатові від цього розіп'ятого життя, а ноги самі несли його до вчительського будинку, що – чепурний, під червоною черепицею, з верандою й балкончиками – височів над Боснею, ніби прообраз майбутньої цивілізації.

З учительового подвір'я виходив, перехнябившись під коромислом із двома повними відрами, дурний Юзьо: він уже відправив свій недільний молебень, – дивувався завжди, і цієї хвилини, Йосафат, як то в темній голові блаженного вмістилася вся літургія, а вирятувала вона Юзя з німецької каторги, бо побожні бауери були певні, що до них на роботу потрапив туземний священик, вони боялися гнівити будь-якого Бога й виписали дивному остарбайтерові відповідний документ, у якому було зазначено, що пред'явник є духовною особою; Юзьо показував аусвайс на кожній залізничній станції, і колійовці відправляли його у відповідному напрямку, аж поки не доїхав до Матійовець, де вже сам упізнав дорогу й добрався через Пиконів до Боднарівки... Юзьо глипнув добрими балухатими очима на племінника й попросив закурити, некурящий Йосафат подав йому спеціально припасену цигарку, і втішений Юзьо заспівав тоді весільної; дивувався Йосафат, звідки в їхній хаті взялося стільки музики, бо ж, сидючи в пасіці, старий Федір водно співав коломийок, Ілько при першій-ліпшій нагоді накручував грамофона, Юстина недільними ранками молилася співучим голоском на призьбі, й Маруся, коли лупцював її Федір, лементувала співом сільських голосільниць, духовні й світські пісні у виконанні Юзя без угаву лунали над Боснею, і цієї миті Йосафатові груди, хоч сам був до співу німий, мов риба, розривав звідчаений реквієм.

Загледівши крізь вікно Йосафата, вийшов на поріг молодший учителів син Мирон, гімназист-однокласник; вони з Йосафатом мешкали на станції в пані Бурмістрової – власниці присадкуватої халупи на околиці міста; мала пані шляхетського тільки й того, що прізвище, сама ж була бідна: віддавала льокаторам зелену від плісняви кімнату й годувала їх гальоп-зупкою, проте хлопці мали сяку-таку змогу вчитися; вони змалку приятелювали, а нині еднала їх ще й пам'ять про три домовини, які пливли й пливли над небеславською дорогою, допадаючи до цвинтаря.

Йосафатів візит до вчителя був зовсім недоречний: на подвір'ї ще не зарівнялися сліди від чобіт і копит, з відчиненої навстіж стодоли аж до воріт тягнулася доріжка, вичовгана сіном, яке волокли жовніри до своїх возів, бо коні вже падали без фуражу і обгризали кору з дерев; у стайні голодно мукала корова – до неї несподівано прийшов переднівок, а на пашу ще рано; Йосафат утямив, що треба чимшвидше вертатися назад – хто в такий час приходить у гості, проте Мирон якось аж похапливо взяв Йосафата за плече, ніби той цієї миті dokonче був йому потрібний, і завів до хати; затоптану болотом підлогу на кухні зчищала лопаткою учителева дружина пані Марія; двері до покою були зірвані з завісів, і крізь пройму хлопець побачив учителя, що стояв на колінах біля книжкової шафи й складав у стосики вивалену зі стелажів купу книжок, – аж тепер згадав Йосафат, що в учителевому домі три дні квартирував штаб недобитої артдивізії, яку мав вивести із боднарівської пастки Василь Маланюк; мадярські офіцери витіснили вчительську сім'ю до стодоли й палили в печі книжками; тепер учитель складав те, що зосталось, вряди-годи зупинявся, дошукуючись книжки, якої вже не було; він розгублено поглядав то на дружину, то на сина, а тепер і на Йосафата, й говорив ніби не до них, а до себе: «Ніцше нема... і Достоевського... та й Франка нема... та як це так, Господи, невже згоріло?» – скруха вчителя була безнадійна, та ось раптом просвітліло його обличчя, він підвівся й ласкаво гладив палітурки томів Грушевського і Лепкого, показуючи їх хлопцям.

Йосафат ніжно любив свого вчителя: завдячував йому ґрунтовною підготовкою з математики, яку здобув у початковій школі, – нині учень міцно стояв на тому первісному фундаменті знань і вважався найкращим математиком у шостому гімназійному класі й міг лише шкодувати, що навчається у класичному навчальному закладі, а йому б – у реальному; Коломийська гімназія підходила більш Миронові, який кохався в гуманітарних предметах і потайки писав вірші та оповідання; цієї ж хвилини форцуги думали лише про одне: чи доведеться далі вчитись, а чи обвалиться їхня шкільна дорога, підмита воєнною повинню?

Йосафатові жаль стало вчителя, який у потертих штанах і фланелевій сорочці, пригноблений і розгублений, клячав біля книжкової шафи, ще ніколи таким його не бачив, хоча... щось надломилось в гордій натурі пана Шинкарука того дня, коли старший син Богдан перед самою матурою зголосився до дивізії «Галичина» і в коломийському театрі склав присягу перед прапором з жовтим левом та знаками «СС» на полотнищі; недавно батько отримав від сина першого і, напевне, останнього листа з Гайделяргу, де дивізійники проходили вишкіл.

...І як ти можеш, сину, ставати на бік німецької сили після того, що сталося в Дебеславцях?; а чому татко записався до Українських січових стрільців і склав присягу австрійському цісареві тоді, коли австро-угорські карателі вішали по селах так званих москвофілів, чому татко не хоче нині зрозуміти, що створюється перша українська регулярна дивізія, яка стане ядром національної армії?; та невже ти сліпий і не знаєш, і не чув, що на захід нестримно котиться червона лавина, яка розчавить вас разом з німцями?; за Першої світової війни царська лавина докотилася аж до Маківки, такі, як татко, стояли на тій горі зі зброєю і не ховали в запічок; то були інші часи – розпадалися імперії...; і нинішні імперії теж розпадуться, бо така закономірність, що у війнах вони валяться, але ви, прославлені комбатанти, нових часів зрозуміти не хочете, бо обросли сім'ями і сяким-таким достатком; а з чого складається нація, як не з родин, які треба оберігати?; а хіба ваші батьки їх не мали, проте благословляли своїх синів в усусуси!; а ти подумав, що буде з твоєю матір'ю, сестрою, братом, зі мною, коли сюди прийдуть більшовики й дізнаються, що ти служиш в дивізії «Галичина»?; ви, старші, заховалися в мишачих нірках, а світ горить, і в ньому – Україна, та невже ми маємо зганьбити себе перед народами Європи, які нині – всі до одного – борються за свою незалежність, й покійно, мов те німе бидло, міняти ярмо на ярмо?; та краще б ти пішов до УПА – то хоч і безнадійна, зате лицарська боротьба, УПА нікому, крім України, не служить; а ми при першій нагоді з'єднаємося з повстанцями і перетворимо партизанщину на регулярне військо!..

Розмова батька з сином відбувалася в цьому самому покої, де тепер учитель бідкався над книжками, її слухали Мирон і Йосафат і не знали, на чий бік стати, а наступного дня Богдан попрощався, й поник тоді учитель, зсутулився, немов у власній душі зачаївся перед неминучою бідой, і вже ніколи потім не бачив Йосафат свого вчителя у тих трьох гордих іпостасях, в яких він завше з'являвся перед людьми: елегантного, випрасуваного, з білими манжетами й бордовою краваткою інтелігента – в школі, обпаленого сонцем й вітром обвіяного хлібороба – на полі, а довгими зимовими вечорами – розважливого мудреця, до якого приходили селяни на пораду... Стояв нині над купою книг надломлений чоловік із сивим волоссям й латкою брунатної лисини, з поораним передчасними зморшками обличчям і затаєною тривогою в сивих очах... Й собі на втіху запримітив Йосафат, як бадьоро засвітилися очі в учителя, коли він знайшов томи Грушевського і Лепкого, та це тривало тільки мить, радісний зблиск в очах погас, Шинкарук опустил книжки на долівку й проказав: «І ці згорять...»

Тоді пані Марія, яка наче й не помітила Йосафата, і це його бентежило, бо сам розумів, що прийшов не в пору, хоч у домі вчителя ніколи не почував себе сковано, – тоді, як учитель вимовив сповнені резигнації слова, пані Марія

приперла лопатку до печі, розпрямилася й приречено дивилася на чоловіка, готова приймати звинувачення, й ніхто з присутніх у хаті, крім найстаршої доньки Юлії, яка в цю мить вийшла із своєї кімнати й зупинилася навпроти батька, не знав, що кожна його фраза сьогодні падатиме докором на маму, нібито вона винна, що книжки згоріли, що озимину на городі зграсували мадярські коні, що більшовики дійшли до Пруту і кожної миті можуть переправитися через ріку і таки перейдуть, і займуть Запруття, а тоді завітають до боднарівського вчителя і спитають, де його старший син, – а що ти їм відповіси, ти, яка благословила Богдана на подвиги, а тих подвигів не буде, лише погроми і смерть; тож від тебе однієї залежала наша доля, від трьох твоїх слів «сину, не йди!», і він би залишився, бо ніколи тобі не перечив; але ж бо ти, мов спартанська мати – який фарс! – осінила синове чоло знаменням хреста й ніби в домовину поклала, та й домовина ще не така страшна, як ординська помста нам усім за супротив їхній силі! – всю цю тираду прочитала Юлія в батькових очах, або ж відбилася вона в упокорених вином маминих, і сказала донька до батька: «Війна, татку, танок смерті, віхола, а ти хотів би, щоб вона у твоїй бібліотеці не здула з полицок жодного папірця?»

Юліні слова стосувалися начебто недопалених книг, які лежали купою на підлозі, й поза ними жодною іншою бідою в сім'ї вчителя і не пахло, хоч знали всі, і Йосафат теж знав, що мовилося зовсім про інше; те – інше – висіло над головами стривожених людей, немов гільйотина, та називати речі своїми іменами ніхто не важився; справжня біда відсувалася в тінь, й коли її не видно, то не така вона страшна; мати вдячно глянула на доньку, і батько теж відчув полегшу, бо що таке – книжки, це ще не все можливе нині лихо, і хай не виливається розмова із завбачливо спрямованого русла, тож проказав Шинкарук – навіть гордість прозвучала в його словах: «Я все життя збирав книжку за книжкою, і нинішній мій жаль має причину...»; Юлія, втішена, що найприкріша перемовка цієї хвилини не відбулася, звернулася до хлопців, напустивши на себе грайливу безтурботність: «Я вже на пенсії, шановні кавалери, школу в Гуцулівці замкнула, учні шукають по лісах мадярської зброї, а татко хай проголосить у Боднарівці республіку – поживемо хоч трошки на волі!.. А чим ви будете тепер займатися?»

Йосафат із Мироном переглянулися й усміхнулися до Юлії. Найстарша з учительових дітей була милою й життєрадісною дівчиною, гімназію закінчила позаторік і про іншу працю, ніж учительська, не мріяла; ще гімназисткою постановила піти слідами батька; учителів по селах бракувало, й Шинкарук влаштував недовчену доньку в початковій школі сусідньої Гуцулівки; Юлія не мала відбою від залицяльників, а чим їх зваблювала ця чорноволоса кучерява панна з гострим носиком – важко їй сказати; двічі вибирала вона наречених з

череди кавалерів, та жодного втримати біля себе не змогла: перша шкільна любов, Іван Захарчук, виїхав разом із коломийськими фольксдойчами до Німеччини тридцять дев'ятого, сорок другого обізвався до Юлії тільки раз – з УПА, й більше листів вона не отримувала – може, й загинув; а Михайло Сорока перед самою матурою зголосився разом із Богданом до Дивізії, й, напевне, дівочі сльози не раз змочували ночами подушку, та цього ніхто не знав, й іноді батько дивувався з її спокою: фаталізм то чи сила волі?

Йосафат відчув себе вільніше, коли з'явилася Юлія, та відповісти на її запитання не зумів, а воно до відповіді й не зобов'язувало – хто міг нині знати, що діяти; він поглядав на Мирона, а Мирон на нього, й так стояли мовчки два однолітки, до яких прийшла сімнадцята весна: одного з них встигло зранити перше кохання, а другий ні про що інше не мріяв, як написати повість про те, що нині відбувається на світі, – він уже списав чимало сторінок в учнівському зошиті, а тому зрадів, що зайшов до нього приятель; зараз вони виберуться на горище, де Мирон має власну, ще недобудовану кімнатку з балкончиком, що виходить у сад, – там його царство: столик, крісло, книжки і захищені поза козлами рукописи віршів та оповідань; нині ж Мирон прочитає Йосафатові перший розділ із повісті «Кривавий тан»...

Учитель хотів-таки розпочати розмову з хлопцями, треба було якось виходити з гнітючої мовчанки, ніхто ж бо не зважувався заговорити про найтривожніше – як далі потече життя, та й хто міг про це знати; Шинкарук збирався сказати, що завтра відчинить школу, і Юлія теж приступить до роботи в Гуцулівці, – хай діти ходять хоч на сяку-таку науку й не нипають поміж кущами за полишеними снарядами, та враз його погляд упав на столик, де лежав лист від Богдана, і простогнав учитель: «А другого листа не буде... Ніколи!»

Тоді пані Марія суворо глянула на мужа й мовила жорстко, показуючи на хлопців: «Таж і їх могло не бути нині зовсім, усіх трьох!»

IV

Гайовий Юрко Васютин тихо пірнув у ліс, ніби хотів сховатися від свого ненавмисного злочину; було тихо, лише денколи коротко, немовби дятел пробивав дзьобом кору на хворому дереві, туркотіли далекі автоматні черги, й

лісник догадувався: напевне ж у Камеральному лісі – десь там, над скалами, що заступили дорогу бурхливій Пістинці й примусили її впадати в Прут біля Коломиї, зіткнулися повстанці куреня «Гайдамаки» з відділами німецьких гірських стрільців, які під командою генерала Крюгера взялися ретельно прочитувати ліси аж до Говерли.

Бій стих, а невинна жертва сутички лежала на узліссі оточена пожадливіцями, що з нетерпінням чекали, поки чинбар Онуфрій із Сакатури не оббілує звірини, взявши собі в заплату шкіру; в повітрі пахло кров'ю і лоем, нудкий сморід тельбухів хижо роздував ніздрі; люди штовхалися, приглядаючись, який би кращий шмат собі відрізати, та враз розступились, бо мусили: чоловік, який щойно підійшов до гурту, мав над селом негласну владу – його начебто й не боялися, однак ніхто чомусь не хотів сам на сам з ним зустрічатися й виминав третьою дорогою; у Йосипа Кобацького, коли йшов, теліпалися, немов причеплені до рамен, довгі руки – здавалося, що він у кожну мить готовий вчепитися ними комусь у горлянку, а ще – голова, полишивши своє місце поміж плечима, випиналася вперед, ніби відривалася від тулуба, щоб чимшвидше вгризтися у свою жертву великими й жовтими, як у конини, зубами, й блідо блимали гейби заступлені більмами очі... Жив Йосип на Вулиці самотньо, жінки від нього втікали, забираючи з собою й дітей, а тому його хата була схожа на колешню, та про багатство Йосип не дбав, він вдовольнявся тим, що його бояться, – мати над людьми владу було його найбільшим щастям; Онуфрій добілював оленя, випотрошив, і пожадливіці вже почали штовхатися, щоб відрізати собі кращий шмат, та враз жадоба потахла, немов жар під золою, – Йосип довгими ручищами розгорнув людей, витягнув з-за пояса сокирку, поплював у долоні і вгатив лезо в задню частину хребта; хруснуло, крякнуло – і двоє стегон опинилися в руках Йосипа; не дивлячись на людей, він закинув на плече оленячі стегна й, притримуючи їх за ратиці, мовчки пішов, витягнувши вперед голову, на свою Вулицю.

Тоді зчинилися рейвах і штовханина, люди відбатовували куснями оленячину, хто скільки захопив, закривавлювали руки, зранювали до ребер пальці й урешті розійшлися, полишивши на траві оленячу голову з потрощеними рогами. Й аж тоді спам'ятався Йосафат, і несусвітній сором пройняв його за те, що стояв і дивився на цей содом, і жаль йому стало сусідів, які видирали один одному з рук шматки свіжини, й відчуття щастя діткнулося його, що тато сюди не прийшов, і дід Федір теж не злякомився, та й Наталчиної мами, слава Богу, тут не було; і як після цього, що сталося щойно, дивитимуться одне одному в очі ті, які так ницо пожадобилися, адже м'ясо минеться, а пам'ять про сором зостанеться, і тільки Йосип Кобацький встиду не матиме ніколи: він завудить у каглі оленячі стегна і в

базарний день гонорово продасть їх у Коломиї, а ще – після того, як боднарівські газди не зуміють переконати Юрка Васютиного, щоб віддав фузію владі, а Йосип догледить на стрісі підозріло здутий сніпок, – втішатиме себе до часу надією, що колись уночі пробереться на Юркове обійстя й витягне з його стріхи рушницю, яка додасть йому ще більшої влади над людьми, – най лиш німці вступляться: Йосип накує джаканів і ходитиме по селу озброєний, ще й старостою себе проголосить або війтом, а може – і станичним!

...Базарний день на коломийському ринку був тоді не надто людний, бо посередині площі, яка межувала з гетто, висів на телеграфному стовпі заболотівський спекулянт, котрого повісили німці за те, що біля виломаної в геттовому паркані діри вимінював у жидів на золоті й срібні речі хліб; повішений мав висіти на пострах необачним десять днів, і вже над ринком тягнуло смородом; Йосип Кобацький розклав свій крам на столику в кутку площі, куди не долітали трупні мухи; конкурентів не було, тож сподівався на добрий торг, й насправді невзабарі підійшла до столика молода пані в капелюшку з павою й золотим ланцюжком на шиї, мала вона високі звабливі груди, які ледве вмещалися під корсетом, і по них впізнав Йосип відому всім у Коломиї курву Агнешку, яку кожен за плату міг будь-коли найняти, ну, може, одному Йосипові це б не вдалося; Йосип улесливо до пані усміхнувся, запрошуючи до краму, вона підійшла, натиснула пальчиком оленяче стегно, нагнулася, понюхала й, вигукнувши стиха «о, дичина!», кивнула продавцеві, щоб ішов за нею, і Йосип, закинувши на плечі вуджені стегна, втішно подався слідом за лярвою.

Агнешка йшла, вихляючи круглим, мов мандоліна, задом, вряди-годи повертала голову й скося позирала, чи не відстав продавець дичини, бо запропонував він їй вельми ласий, як на нинішній день, шматок, і коханий Яцек, який уже два тижні живе в неї, чого досі з жодним любасом не траплялося, напевне зрадіє, бо любить смачно попоїсти, вона то сповільнювала, то прикваплювала крок, щоб триматися на певній віддалі від брудного хлопа: не дай, Боже, хтось побачить їх разом й по місту розпапляє, що Агнешка вже на таких клієнтів зійшла, а тоді навіки пропаде її так старанно за час війни відпрацьована опінія офіцерської повії; лярва звернула у провулок між ратушею й фотосалоном Кіблера, вийшла на міські смітники й попрямувала поміж купами відходів до покритої толлю халупи – надто вже скромного, як на нинішнє її становище, помешкання, та хто тепер з того дивується – війна, прошу панства, війна, – і Яцек, видно, добре це розуміє: ось уже скільки часу перебуває в неї польський поліцай, який служить у шуцманшафті!

Агнешка відчинила ключем вхідні двері, навпотемки пройшла крізь сіни до кухні, а коли вже і Йосип став на порозі, заспівала: «Яцеку, коханий Яцеку, поглянь-но, що я тобі принесла!» – і поки в сусідній з кухнею кімнаті хтось там кашляв, сопів, бурмотів, Йосипові більма прикипіли до одвірка покою, де на цвяшку висіла ремінна купля з кобурою, з якої стирчало чорне руків'я маузера. Йосип відчув, як усе його тіло осувається вниз і ніби утрамбовується в ноги – стали вони такі важкі, що не зміг би їх зрушити з місця навіть тоді, якби хтось націлився в нього з того ж револьвера; й тільки про це подумав, як із дверей покою висунулася рука й зняла куплю, потім пройму дверей заступила кремезна постать у чорному мундирі, і вже офіцер заперезався й долоню поклав на кобуру, наче перевіряв, чи є в ній зброя.

Йосип нарешті знайшов у собі силу посунути важкі ноги назад – він готувався до втечі; це помітила Агнешка й спробувала його заспокоїти: «Нема чого боятися, газдо, ви продаєте – ми купуємо»; офіцер підійшов до столу й придивлявся до товару, він якусь мить здаля хижо принохувався, потім різко сягнув рукою по будженину, підніс до очей і, простягаючи її до продавця, процідив крізь зуби: «Оленина, а то звідки?!» Й підламалися в Йосипа ноги, він присів на порозі й задебелів: «То я знайшов... у лісі...» – «Завуджене, готове?» – пронизав шуцман жорстким поглядом на смерть переляканого спекулянта і, підступивши, вдарив його чоботом у пах. «Зброю маеш, де вона?» – гаркнув, і Йосип покотився з порога в передсіння; він перебіг навкарачки сінешну долівку, та схопила його за комір кептаря дужа рука поліцая, і зрозумів Йосип, що тут йому й кінець.

«Я не маю зброї, то...» – «А ти знаєш, хто має? Знаєш, ну?!» – термосив його за оборки офіцер, і враз полегшало на душі в Йосипа, бо ж він таки знає, в кого рушниця і де вона захована; крізь перестрах добиралася до його свідомості щемна надія: гей, та чи то не всміхнеться йому ласка Божа, він отак-во, диви, й на службу зможе стати до гестапо, коли покаже на здутий сніпок у стрісі Юркової хати; заслужить довіру, а тоді... аж тоді над селом запанує; Йосип склав руки на груди й прошепотів: «Не вбивайте, я поведу...»

Офіцер кивнув через плече до Агнешки, мовляв, довго не затримається, й повів Йосипа Кобацького до гестапівської тюрми, що біля міського кінотеатру.

Наступного дня після відступу мадярів бурею увірвалася весна в Боднарівку: із заходу налетів навальний легіт, він злизав рештки снігу із шпаєвських горбів, зашкарублював розбейканий суглинок на стратованих узбіччях, розчісував ліщинові хащівники на узліссях, пригинав додолу голі верби при дорогах і звідкілясь приніс на Федорову пасіку нечуване диво – оксамитового метелика з червоними кружальцями на крильцях; метелик був ще кволий, вітер кидав ним до землі, то знову підносив у повітря; комаха, що зарання визволилась з личинки на свободу, не могла у ній узвичаїтися, вона припадала то до стін вуликів, то до стовбурів яблунь, аж поки не вчепилася за волохате зап'ястя пасічника, який, зачувши натужне гудіння бджіл у пнях, зайшов поглянути, котрий з них більш, а котрий менш живучий, бо ж буває таке, що рій за зиму й зовсім змертвіє; Федір наклав метелика розчепіреною п'ятірнею й з жалем придивлявся до тремтячого тілечка, потім узяв відчайдушного вісника весни за крильця й відніс до хати, щоб на шибці зміцнів до справжнього тепла; з хати Федір вийшов разом із Йосафатом, а бджоли-розвідниці випорскували з вічок, мов шрапнелі, й притьмом поверталися назад, зачувши зрадливість першого весняного сонця; Федір обережно відчиняв вулики й тут же прикривав їх, залишаючи щілину для свіжого повітря, він гумкотів свою улюблену коломийку, та слів вимовляти не важився, щоб не почула Маруся; знав Йосафат ті кучеряві рядочки, що водно наvertsалися дідові до уст: «Ой на Петра вода тепла, на Йвана студена, ото ми ся сподобала дівчина Олена», а чи то була пісня про Олену Єзунину, з якою в молодості грішив, – не знав Йосафат, та, певне, про неї: ще й нині люди подекують, що була вона з біса вродлива повійниця, – тепер стара карга, бокує від людей і на молодих бурчить, коли якась там пара зникає в лісі, щоб і собі солодкого гріха зазнати; гей, була ж та рання воля, а пошанувати її не зумів Федір або ж не мав ще сили втримати у руках долю – немов той метелик, який нині не встояв у єдиноборстві з першим весняним вітром.

А все ж і до метелика, і до бджіл, і до старого Федора підступало незборне відчуття свободи, бо надходила весна, і той легіт, що немов збитошник налетів із заходу вранці, враз спинився над селом і зацікавився у тихій млоці, а на пагорби ліг великодний спокій, якого боднарівська земля давно не зазнавала, і нічим той спокій наразі не рунтався – ні пострілами, ні чужинецькими перемаршами, ні вимогами ексекторів, ані лайкою поліцаїв; стало село святково тихе, й хіба лише бджоли та западлива метушня горобців під стріхою порушували тишу весняного празника.

Лише в душ Йосафата не було відчуття свободи, а все то від тих терпких слів пані Марії про трьох хлопців, яких мало вже не бути, й таки насправді зійшли зі світу інші три юнаки, й, можливо, Богдан, Мирон і Йосафат живуть нині замість

них, – це усвідомлення завше мучило Йосафата, хоч сам ні в чому не винен, а все ж, а все ж доля йому немовби позичила чуже життя.

Тож не вступалися з-перед очей брати Томенки, сини небеславського й боднарівського старости... Іван, який уже був по maturі й учився на львівській медицині, приїхав якось зі Львова до Коломиї й заглянув до третього гімназійного класу, щоб побачитися з наймолодшим братом Петрусем, – о, як заздрили йому бенькарти, а серед них Йосафат і Мирон; хлопчаки вигукували «вуса, вуса!» й придивлялися до панича в елегантному костюмі, з лискучим гладким волоссям й чорними вусиками; протискалися, аби ближче біля нього стати, та доступу до панича не було: його обнімав Петрусь, який – єдиний з усіх третьокласників – мав на це право; з восьмого класу прибіг привітатися з братом середульший Грицько Томенко, й ось так стояли, ніби до знимки, в гімназійному коридорі три брати, яким рівних ніде не було, – гордість і надія небеславського старости...

«То як треба нам жити, – думав не раз, і цієї хвилини, Йосафат, – коли кожен з нас має відробити за два життя?»; ці його думки обірвав голос вдовиці Марії, що прийшла з Потоків просити у Федора меду, щоб намазати ним тютюнове листя й прикласти до грудей Наталки, бо таки злягла, й гарячка трусить нею; Боженьку, аби лише не вмерла, в мене вона одна; а ще прийшла Марія сказати Ількові, щоб пішов на Шпаєве, – хіба не бачите: стоїть вже другий день на горі Софія Маланючка, на вітрах стоїть і голосить за Василем, треба ж її звідти звести, зігріти й нагодувати, бо так і вмере з туги молодиця.

Й пішов Ілько, хоч дорога неблизька, а хто піде, коли люди в Босні почали забувати про Софіїне горе, і вже недобачали її постаті, вже й не доглядалися до неї: чуже лихо швидко узвичаюється, то лише своє безнастанно ятрить серце; Йосафат залишився в хаті, на пасіку вже не хотілося йти, і думав про Наталку: знав, що прийде до неї, хай би й прогнала; дід позакривав вулики і теж усівся біля вікна, й обидва придивлялися крізь шибку, до якої приліпився ранній метелик; думали і про те, що він не виживе, а жіноча постать стояла на вітрах, й голосіння Софіїного вже не було чути.

Врешті дід з онуком побачили, як на гору спинається Ілько: ось видряпується він крутим схилом, хапаючись руками за каміння, вже вийшов на чолопок і підходить до жіночої постаті, а вона не рухається – не хоче вертатися Софія до села, нема вже їй до спорожнілої вітцівщини ніякого діла; стоять обое довго-довго, й нарешті сходить униз Ілько, зникає в переях, а жіноча постать і далі стоїть

незворушно; за якийсь час Ілько з'являється в Потоках, минає Наталчину хатку, виходить стежкою на своє подвір'я й розводить руками:

«То не Софія, то кам'яна фігура...»

«Але ж голосила, я сам чув!» – кинувся Йосафат.

«Може, велика розпука обертає людину в камінь?» – невпевнено промовив Федір.

Й більше ніхто не сказав і слова, тільки Йосафат мовчки дивувався: все може бути, але ж чому тоді старі Томенки в камінь не перемінилися – значить, є в людині сила дужча за найтяжче горе; він бездумно діткнувся пальцем до метелика й відсмикнув руку: розіп'ятий на шибці провісник ранньої волі був мертвий.

VI

Юрко Васютин жив на Сталашуковій горі: його чепурне обійстя, обгороджене воринням, стрімко вибігло з лісу і впору зупинилося над крутим буйнотравним схилом, яке косарі викошували не пригинаючись, – і якби ступило ще крок, то покотилося б, мов писанка, по соковитих левадах аж до Волового, щоб спинитися перед призьбою іспаського гостинця; того ж маєвого ранку лісникове обійстя з остраху подалося назад і вперлося в стіну діброви, немов людина перед розстрілом: на гостинець виїхало вантажне авто, зупинилося, з нього повискакувало четверо військових – два в зелених, два в чорних мундирах – і з автоматами напереваги поквапилися вгору.

Ні гайовий, ні його жінка не сподівалися напасті; зайняті обходом худоби на оборі, вони уздріли поліцаїв аж тоді, коли ті увірвались на подвір'я й кинулися промацувати стріху – і ось один з них, в гестапівському вигнутому кашкеті, не довго пораючись, витягнув з-під протрухлих сніпків вороновану дубельтівку, роззявив у німому сміху рота й гарикнув на чорномундирних поліцаїв, щоб взяли господаря, який стояв, не усвідомлюючи гаразд, що діється, а жінка тільки простягнула вперед руки і крику з горла видобути не могла, коли поліцаї штовхнули газду прикладами автоматів у спину й погнали стежкою вниз до

тракту, де стояла вантажівка; вони витягнули з кабіни якогось вуйка в кептарі, шпурнули його у фосу й заштовхали досередини гайового; Юрко Васютин ще встиг оглянутися, він упізнав навідника і виплюнув йому в обличчя слово «Юда!»; хрюснули дверцята, машина рвонула з місця й зникла в ямі Глибокого мосту, щоб звернути потім на коломийський тракт; вуйко в кептарі порачкував фосою вздовж гостинця – поліцаї на нього вже не звертали уваги, вони вийшли на вишутровану баудінстами доріжку й подалися вгору по Воловому – до Боднарівки.

...Йосафат і Шинкарукові хлопці перебували дома на вимушених канікулах: в Коломиї, а теж у Львові, спалахнула повальна епідемія плямистого тифу, й навчальні заклади позакривали; Ілько Федорів навіть радів з цього приводу: підходило перше сапання, й треба було рук до роботи; учителя, звісно, така оказія не тішила, але й він не давав хлопцям дармувати, бо теж мав поле; по суботах пан Шинкарук вибирався до Коломиї на учительські наради – тоді Богданові й Миронові усміхався відпочинок, бо мати не надто ревно заставляла їх до роботи – жаліла хлопців, проте вони без батька нудьгували, а менший Мирон, татів пупіль, завжди вибігав з хати на подвір'я й чекав, поки батько вибереться на горб, звідки починалася бита дорога, яка тут же входила в урочище Волове й губилася в густому лісі; і як тільки батькова постать зринала на куцому проміжку між придорожним хрестом і стіною лісу, Мирон починав махати рукою – чи то прощаючись, чи заворожуючи батька, щоб вернувся; пан Шинкарук злегка кивав йому рукою, мовляв, іди, сину, до хати, чей не маленький...

Тієї травневої суботи хлопці з якогось тривожного передчуття – адже в Коломиї на телеграфних стовпах червоніли плакати зі списками заручників, здебільшого це були виловлені облавами сільські парубки, яких фашисти розстрілювали на жидівському окопищі по тридцять за одного вбитого упівськими партизанами німця, – пройняті незрозумілою тривогою хлопці вмовляли батька, щоб не йшов до міста – які там нині наради! – і пані Марія просила чоловіка, щоб хоч один раз пропустив, та Шинкарук на їхні просьби не зважав, він щодо вчительських обов'язків був аж надто сумлінний; бита дорога, немов бистрохідний поїзд, шугнула в ліс і понесла вчителя в зелені нетрі.

Мирон ще довго стояв на подвір'ї, й пані Марія з Богданом не сходили з хатнього порога, та враз сталося чудо: учитель виринув з лісу й повертався додому – певне, з гір надійшли води, і Прут розлився; хлопці з утіхи заплескали в долоні, та вмить закостеніли їхні руки: за батьком ішло четверо військових – два в зелених, два в чорних мундирах; його вели!

Пані Марія схопила Богдана за руку, й обое вмить кинулися до стайні: вони випустили з хліва тлусту свиню й розпачливо погнали її, ліниву й обважнілу, городами в потоки; свиня була некульчикована, тобто нелегальна – з кульчикованої свині німці забирали половину туші, а за «нелегальну» карали господаря смертю; цієї миті, зовсім недоречно, наднесло Йосафата, і той почав допитуватися в Мирона, чому в них зчинилася метушня; свиня кувікала, присідала на задні, і поки з нею впоралися, й вона десь там, у зарослому гаєм яру, вже лежала в багновищі, два гестапівці та два шуцполіцаї з учителем попереду зайшли на подвір'я й наказали всім до одного зайти до хати.

Німці були чемні, вони приязно розмовляли з учителем, цікавилися, звідки він так добре знає німецьку мову, та враз схолодніли їхні обличчя, й старший офіцер почав розпитувати, хто в селі має зброю, бо їм стало відомо, що сільські раубшіцери[9 - Браконьєри (нім.)] застрелили в лісі оленя, й люди розібрали м'ясо по хатах; Шинкарук, звичайно, про це добре відав, та чинився незнаючим: його справа – школа, мисливством ніколи не займався і про браконьєрів нічого не чув, і коли офіцер повідомив, що одного, Юрка Васютиного, вже заарештували й відвезли до гестапівської тюрми до Коломиї, учитель сполотнів і тільки розвів руками.

«Ви його знали, правда? – помітив учителеве збентеження офіцер. – І що мав зброю – теж знали?» – «Усі лісники колись мусили мати рушниці, то був атрибут професії...» – «Колись, можливо, й так, а за нового порядку кожен мав здати зброю владі. Хто ще в селі її має, не знаєте?» – «Не знаю, не бачив, моя справа – школа...»

Німці на всіх у хаті позирали недовірливо, а в одного, чорномундирного, який зрідка перемовлявся по-польськи з другим шуцманом, спалахував у очах хижий зблиск; поліцаї поскидали на ліжко автомати й попросили господиню, щоб присмажила чогось м'ясного на сніданок; вони пильно приглядалися до телячого м'яса, яке пані Марія накроювала й клала на пательню; Мирон з Богданом стояли незворушно, спершись спинами об піч, тільки Йосафат прикипів очима до невиданої зброї; шуцман із хижим поглядом підморгнув хлопцеві, мовляв, візьми в руки автомат і приглянься зблизька; учитель помітив ту німу перемовку, прошив Йосафата суворо-застережливим поглядом, і хлопець, не діткнувшись до зброї, відступив назад...

Поліцаї поснідали, розібрали автомати й вийшли на подвір'я, тільки той, який заохочував Йосафата взяти до рук зброю, затримався, став навпроти хлопців,

вискалив зуби й, погойдавшись на носках, вимовив: «Шкода!» – і теж вийшов із хати; вони розвальцем поплелися дорогою і, не звертаючи на Волове, подалися попід лісом на Дебеславці.

Певне, карателям замало було одного Юрка Васютиного; провокація в боднарівського вчителя не вдалася, а в запрутському регіоні вбито не лише оленя: у дебеславських лугах над Прутом тиждень тому знайшли облавники вже розкладений труп гестапівця, тож поліцаї подалися до старости на вивід.

Була обідня пора, сім'я Томенків сиділа в кухні за столом – з причини епідемії в містах усі трое синів старости з'їхалися до батька-матері; забачивши крізь вікно німців, які заходили на обійстя, старий Томенко схопився з лавиці й запобігливо почав запрошувати їх до столу.

Непрохані гості поскидали на бамбетель автомати, і наймолодший Петрусь, достоту як щойно Йосафат, жадібно став приглядатися до невиданої амуніції. Шуцман з хижим поглядом кивнув йому, і хлопчик взяв до рук автомата; у цей мент пролунав револьверний постріл, і малий упав на підлогу, поцілений кулею в скроню; Іван і Грицько посхоплювались з-за столу й вибігли з хати; заторохтіли автоматні черги – й обидва юнаки впали постріляні на подвір'ї; тоді біля брами зупинилося поліцейське авто, німці повскакували до кузова й миттю виїхали з села, залишивши старих Томенків з трьома вбитими синами...

Богдан, Мирон і Йосафат прийшли на похорон. На широкому столі в світлиці лежали три красені – ніби дружно поснули після батькової гостини; староста сидів, відкинувшись на спинку крісла й тупо дивився в незвість; Миронові було дивно, чому він так розвалився при вбитих синах, – не знав, що старого розбив параліч; Богдан не міг відвести очей від матері, яка, схилившись над мертвими дітьми, безперервно обцілювала по черзі кожного сина від голови до п'ят; Йосафат стояв за порогом світлиці здерев'янілий, бо то не брати Томенки, а він, Богдан і Мирон лежали втрьох на смертному одрі, й не це було найстрашніше – мертвих не болить: неймовірний жах пройняв Йосафата, коли він в одну мить уздрів над постріляними хлопцями своїх і Миронових батьків у божевільному горі. У головах убитих стояли на траурній варті бійці УПА з крісами до ноги, станичний Шугай закликав у своїй промові до помсти над окупантами, а потім кожний живий підставив своє плече під домовину мертвих товаришів – і понесли їх на вічний супокій...

І все це: три домовини, що пливли у весняному повітрі до цвинтаря, промерзла на вітрах кам'яна фігура жінки на Шпаєвім, білокоса Наталка, яка в цю хвилину билася в тяжкій пропасниці, застрелений олень і розгублений учитель над купою недопалених книг постали враз перед очима Йосафата, немов зображення на фотопластиконі, коли він вдивлявся у червоні кружальця на оксамитових крильцях мертвого метелика.

І наче хтось діткнувся рукою до Йосафатового плеча: він затиснув метелика в долоні, немов збоявся, щоб тих картинок, які просвітилися йому з червоних кружалець на крильцях комахи, ніхто більше не зобачив, а щонайперше – образу білокосі Наталки, яка десь там марила в гарячці й кликала його; він насправді чув її сухий шепіт-просьбу, щоб прийшов, не барився, бо синій вогонь пропасниці спалює її, спопеляє, і якщо Йосафат запізниться, то застане лише тінь Наталчину, як ото його батько уздрів на Шпаєвім не Софію, а тільки її знак; і де, в яких світах витає зараз пиконівська чарівниця, яка втратила найпершого в селі красеня Василя і не змогла без нього жити, в якому меві розчинилася, в яку деревину або зело перемінилась, якою птахою літає над левадами, якою хмаркою проникає крізь густі бори, а все шукаючи й шукаючи його; ой, Йосафате, я знала, що то не Софія стоїть на Шпаєвім, і тому маму до вас послала, щоб упевнитись; Софії вже немає, і я боюся, що вона приви́дом прийде до мене і покличе, щоб я йому не дісталася, якщо він живий і колись вернеться; але я їй скажу: якби Василь вернувся, то хай хоч одну застане...

Ти дивуєшся з моєї мови, Йосафате, а хіба ти нічого не знав про мій дівочий гріх, невже не бачив мого погляду на Василя і в церкві, і в читальні, і на толоці – тоді, як він проводив фестин біля стрілецької могили, а Софія в найвищому гонорі пазила за чоловіком, бо ніхто такого не мав; а я виросла й тебе, Йосафате, віддалила від себе і гріх свій плекала достоту так, як той зажерливий газда вигріває чорта в запортку під пахвою, – і нічого з собою вчинити не змогла; ти ж усе те добре бачив, Йосафате, та все ще на своє сподівався – адже Василь жонатий й мені він не світить, а вже, бачиш, – удівець; і я, коли дізналася, що Софія в камінь перемінилась, відчула, як гріх мій м'якне – ніби й гріхом перестає бути, і не пече він більше мою совість, а теплом огортає і зсилає на мене фортуна жити, бо як бути Василеві самому, коли він вернеться?.. А Василь таки запримітив мене на тому фестині: марширували парубки в стрілецьких мундирах і мазепинках, учитель диригував дівочим хором, народ висипав на толоку дивитись на свято, і я стояла в першому ряду; а коли сільські спортсменці вибудували живу вежу, Василь видряпався по їхніх плечах на сам верх, руки підняв угору, вигукнув «Слава Україні!» – і зіскочив... так легко зіскочив, ніби злетів і став навпроти мене – то я так зробила, щоб він не перед Софією, а переді

мною випростався у свій стрункий, мов гаджуга, зріст; й забувши про чарівницю, яка збоку дивилася на нас обох, я очима промовила до Василя, що люблю його; він наче збоявся, спочатку відступив назад, а потім підійшов і на виду у всіх обняв мене за шию й сказав: «Ой, дівче, якби не ти, то був би-м під землю запався – так високо виліз, а ти усміхнулася до мене й ніби перину підстелила!»; чув цієї миті Йосафат зшерхлий шепіт Наталчин: то крізь гарячку виправдовувалась вона, чому відганяла його холодом від себе, та Йосафат і без цього знав – чому, бо теж стояв тоді на толоці біля могили і бачив, як спаленіла дівчина – так ні до кого ще не паленіла; і лютий погляд згонорованої Софії вловив Йосафат у той мент, як Василь обняв Наталку при людях; і чого б це Наталка упевнитись хотіла, що то не Софія, а камінна фігура стоїть на Шпаєвім, і яку пораду хоче зараз почути від Йосафата – бо ж кличе його?

Уже хилилося весняне сонце до вечора, а Йосафат прикипів до лавиці й м'яв у руці мертвого метелика – й не було вже його, тільки чорний пил зостався на долоні, й темніла від того пилу душа в хлопця; сонце сховалося за Шпаєвим, і велика, мов яблуко, зірка повисла над горою; тоді схопився Йосафат і вибіг з хати, одну лише мить повагався – і вже його ноги досягли вдовиного обійстя, та раптом застряг він по коліна в землю, й від страху з'їжилось на голові волосся: з хащів, що закожушили берег потічка, проникала крізь гілля, немов дим, постать жінки з розпущеним чорним волоссям, вона пливла, розганяючи хвилями вечірній сутінок, припала до Наталчиного вікна і так стояла довго-довго, аж поки не запала темінь і зблиснув у вікні каганець, відігнавши привид, і він, заголосивши, канув у пітьму березневої ночі.

Аж тоді зрушився з місця Йосафат; страх, який зморозив його тіло, враз степлів, розтопився, хлопець рвучко увійшов до хати й побачив удовицю Марію, яка схилилася над дочкою й голосила – то вчувся Йосафатові материн плач, а привид Софії німо віддалився в нетрі; Наталка зсунула з обличчя ряднину, в яку куталась, мліючи в пропасниці, й промовила до Йосафата: «Як добре, що ти прийшов, я боюся: щойно була вона, хоче забрати мене з собою, то ти знайди її, втоплену або повішену, і поховай, бо замучить мене... Правда, ти видів її щойно, правда?»

«Вона до завтра умре», – простогнала Марія, й тоді Йосафат здобувся на слова, яких ніяк не хотів вимовляти, та лише вони могли допомогти Наталці, він знав про це – і дорожче було для нього життя дівчини, ніж його власне зболене кохання, тому й сказав, а від тих слів рівно задихала Наталка, й губи її прошелестіли: «Повтори, повтори, скажи, що ти знаєш цю правду...»

«Завтра Василь повернеться, й про це тобі хотіла, напевно, сказати Софія – якби могла», – вимовив ще раз Йосафат.

«Ти добрий...» – прошепотіла Наталка засинаючи.

І знову, як тоді, позаторік, коли вертався самотою з престольного празника в Іспасі, відчув Йосафат несправжність свого існування в селі – ніщо в ньому йому не належало: бджоли були дідові, музика – батькова, церковна відправа – Юзьова, життя мав позичене, а любов утратив; інший світ чекав на Йосафата, й мав він прийняти його за свого, та не знав ще хлопець нині, який то світ і де його шукати.

VII

Мирон читав Йосафатові свою повість «Кривавий тан». Озвучення тексту відразу виявило незугарність авторського письма, й Мирон ніяковів, а водночас і дивувався, адже коли це саме перечитував раніше тихцем для себе, то здавалось йому власне письмо зовсім і непоганим – може, тому, що записані рядки лише натякали на зміст, який тут же розшифровувався потоками думок; Мирон нітився читаючи, йому хотілося запевнити приятеля, що колись цей конспект переміниться на повноцінний художній твір, проте зауважив, що Йосафат уважно слухає, адже він сам колись переживав нині почуте й, напевне, воно перетворювалось тепер у його свідомості на власний витвір.

...Час добрих надій на краще життя тривав лише кілька тижнів. Учителю Шинкарук хотів вірити, що за совітів стане легше, ніж було за Польщі, бо гірше вже наче й бути не могло. Ополячування українського населення, а особливо селян, доходило до абсурду: усіх, у кого прізвище закінчувалося на – ський (Лойовський, Ільницький), записували без їхньої згоди до так званої «шляхти загородової», й вони ставали поляками; в школах завели викладання історії й географії польською мовою, на уроках співів вивчали тільки польські пісні, а що цих розпоряджень Шинкарук не дотримувався – то й чекав з дня на день звільнення з роботи... І яка ж то полегша настала, коли на сімнадцятий день Другої світової війни Польща розпалася: Богдан з Мироном, не питаючи дозволу в батька, повишпурювали з класної кімнати портрети Пілсудського й Мосціцького, а потім – до класу заходить учитель, весь осяяний і щасливий, він каже дітям, що

від сьогодні в школі всі розмовлятимуть тільки по-українськи; і на уроці української мови читає вголос «Червону хустину» Андрія Головка, після занять шкільний хор замість «Pasła Kasienka krowki dwie»[10 - Пасла Касенька дві корови (польськ.)] розучує пісню «Засвистали козаченьки»; учитель випозичає учням новенькі ілюстровані книжки, які ще пахнуть друком, і Мирон ночами не спить, з'їдаючи захоплюючи повість Миколи Трублаїні «Шхуна "Колумб"», а в душі виношує найзаповітнішу мрію: ось закінчить на «відмінно» четвертий клас і в нагороду поїде з екскурсією учнів району на могилу Тараса Шевченка!

Післяобідні години Мирон просиджував у кооперативі на Вулиці: крамар Гриць впускав учительового синочка за ляду, й хлопчина надивлявся невиданих досі див: ті самі газди, які нещодавно заприсяглися в церкві на Євангелії не вживати спиртного, дудлять у будній день дешеву горілку, й чиниться в тісному приміщенні кооперації чистий тобі содом...

«Такої влади нам треба! – гатить кулаком об ляду вуйко Мироняк, він подає крамареві лише червінця, а забирає п'ять пляшок найчистішого трунку для кумпанії. – Мой, та за тої засраної Польщі лишень за одну пляшку треба було дати десять злотих – цілий метер жита! Йо, така влада нам штимує!»

Мужва не просто пиячить, сміливіші закладаються за горілку в будь-що: один піднімає на руках бочку з гасом, інший їсть мило і, вигравши заклад, миттю вибігає з крамниці, на ходу розв'язуючи очкур на гачах, інший – то вже Йосип Кобацький, хто б іще – бере рекорд по спусканні повітря, проте програє, бо перднув тільки тридцять сім разів, а не сорок; дурний регіт стрясає смердючою крамницею, і врешті зогиджений Мирон втікає додому, бо щось сталося з людьми таке – що встидно...

Та минає кілька тижнів п'яної втіхи, і люди раптом тверезіють: чоловіків женуть на шарваркову безплатну роботу – на дороги й лісоповал, господарства обкладають такими високими податками й поставками, що ніхто того ні сплатити, ні здати неспроможний; у сусідніх Пилипах організовують колгосп: хто не хоче сплачувати податки – записуйся і віддавай до спілки худобу і реманент; діди́ча Огоновського з Волового вивозять у Сибір, а далі – то в одному, то в іншому селі – почали вже вивозити й куркулів, а той куркуль мав не більше десяти моргів пісного ґрунту; потім уже ніхто нічого не може зрозуміти: повально арештовують не тільки просвітян, а й комуністів; у коломийській середній школі, де вчаться Юлія й Богдан, арештовують учнів старших класів, – і ходить з кута в кут по хаті зажурений, аж зчорнілий Шинкарук: то таки правду

писали, а ми не вірили газетам, – і про голод, і про терор у Радянському Союзі.

У Шинкаруків замешкала молода вродлива вчителька з Полтавщини – Марфа Яківна, і западає в домі вчителя гнітюча мовчанка: всі бояться Марфи, хоч Миронові вона дуже подобається. Батько примружує грізно очі й виганяє Мирона з кімнати, коли він увечері сідав ближче до газової лампи з «Мотрею» Богдана Лепкого або з «Ілюстрованою історією України» Михайла Грушевського; вчителька помічає, що їй не довіряють, й намагається порозумітися з сім'єю боднарівського вчителя.

«Мої дід і баба, – врешті зважилася сказати, – померли голодною смертю тридцять третього».

«А що – був голод?» – вдає простачка Шинкарук.

«Я розкажу вам анекдот, добре? – гірко всміхнулася Марфа Яківна. – Питають селяни партприкріпленого, що таке п'ятирічка. "А он, – показав він на цвинтар, – якщо нині там, приміром, сто могил, то за п'ять років буде в п'ять разів більше, а то ще й перевиконаємо план"».

У хаті – мовчанка. З кожним днем все більше тужавіє й навалюється на людей страх – безперервний і липкий.

І врешті – несподівана вістка: війна! Найстрашніша подія приносить надію на порятунок. Марфа Яківна квапно збирається в евакуацію, Шинкарук не затримує, цілує її в щоку на прощання й каже:

«Тепер послушайте... Нашкодити мені вже не встигнете. Вас, молоду, обдурили, і ви повірили в божество найзлочиннішого тирана світу Сталіна. Ви не раз говорили: Сталін усього не знає. Ні, він знав усе: терор – то справа його рук. Тож запам'ятайте, ця страшна влада не має права на існування!»

«Так ось який ви...» – тільки й сказала Марфа і подалася пішки до Коломиї.

Мирон перестав читати, підвів голову... Отакий перший розділ: Мирон, звичайно, знає, що його треба ще не раз переписувати, розширювати; ну а в другому буде мова про те, як люди розбили в Станіславові тюрму, коли відступили більшовики,

й винесли на подвір'я змасакровані трупи; на ратуші майорить синьо-жовтий прапор, по селах організовуються «січі» – хлопці марширують, співають, готуються вступати до українського війська, та німці знімають прапори, забороняють екзецирки, і врешті народжується в Галичині нова пісня: «Що не встигла зробити Польща й большевицька лапа, доконали катування клятого гестапа...»

Йосафат дивувався, що Мирон не боїться писати такі речі. «Невже ти думаєш, що совіти так і залишаться за Прутом і ніколи сюди не прийдуть? Що буде з тобою, коли цю повість прочитають вони?» – «Рукопис можна заховати...» – «Тоді яка з нього користь?» – «Так вічно не буде:

совіти ще повернуться в свої Сибіри, – всі ж говорять, що розпочнеться Третя світова війна». – «А якщо не розпочнеться – як маємо далі жити?» – «Сільські хлопці пішли в партизани, й ми підемо». – «І всі мають загинути за Україну, а Україна – то хто, як не ми?» – «Та невже ми будемо змушені розбудовувати Україну більшовицьку?» – «А як іншої немає, то що робити? Треба працювати: хто стане військовим, хто вченим математиком, ще інший інженером або винахідником – і так виживатиме народ». – «Тільки для письменників не буде місця на нашій землі – а чи може існувати нація без літератури?» – «Письменники хай досліджують історію народу...» – «Цього мало: люди мусять знати правду про нинішній день. І тому треба писати про все, що сьогодні відбувається, скоріше чи пізніше написане побачить світ». – «Може й так...»

Коли Йосафат пішов, Мирон загорнув рукопис у шматину й засунув згорток глибоко під дахівку.

VIII

На початку березня курінь «Гайдамаки» отримав наказ розчленуватися на сотні й перейти похідними відділами по двісті стрільців з Манявських гір на терен «Повстанської республіки» й зайняти постой по лінії Прута від Яремча до Чернівців.

Сотня «Сурма» під командою Крука мала стати в Камеральному лісі між Іспасом і Боднарівкою; вона долала свій маршрут низами, обходячи Яблуницький перевал,

й нарозвидні передова стежа здаля помітила довгу валку зеленомундирного війська, що спиналася на гірський хребет; за пішою колоною тягнувся обоз із артилерією та амуніцією; легкі гармати волоклися за вихудлими кіньми звивистою дорогою вгору, а важкі залишалися напризволяще внизу; над валкою лунали безугавні крики й команди, каптали цв'яхами нагайками по конях і по солдатах – мадяри квапилися перейти кордон, щоб чимшвидше допасти до своєї землі, не знаючи, що вона вже не їхня: Мадярщину кілька днів тому зайняли німці.

Василь Маланюк сидів на передку воза й понукував на знесилених коней, які вигинали дугами хребти й падали на коліна; офіцер доручив провідникові фірманку, щоб була вночі не замішався між солдатами й не втік, і сам сидів біля нього, а піші солдати підпирали ззаду люшні, допомагаючи коням витягати наладований снарядами повіз; солдати потайки зняли з васага заденок й, поки було ще сутіношно, скидали важкі ящики; вони люто матюкались по-мадярськи, а один лаявся інакше, і вчув Василь рідні й наймиліші нині його вухові слова: «Срав я вашій курвій мамі!»; він оглянувся, перехопив погляд солдата, який це вимовив, і запитав сварливо, щоб здалося офіцерові, ніби він коней підганяє: «Хто ти, хлопче, вйо-вйо! хто ти, що говориш по-нашому?» – «Іван Чопей з Хуста, – почув у відповідь, – таж тягніть, тягніть, скурві сини, на Бога!» Офіцер не звертав уваги, бо русинської лайки не розумів, а солдат, вигукуючи прокляття коням, додав: «Ти втікай, втікай, якщо можеш, бо за перевалом тебе застрелять, кому там будеш потрібен, а щоб вас дідько взяв, каліки!»

Василь зрозумів: йому залишилося жити найбільше півдня, бо в який спосіб зможе втекти, коли офіцер сидить поруч, та й уже розвиднюється, – й ніколи більше він не побачить ні Пиконева, ні Софії, проте не жона постала враз перед його очима, а білокосе дівча у вишитій широкими вуставками сорочці, шальовому фартуху й вишневій запасці, – і що її занесло на Юрія у Язвини, в ті нетрі, куди людська нога не ступає, чого то її корова забилася туди, куди заходити ніяк не можна, бо ще б один переяр перейшла пастушка з худобиною – і вже б її не випустили звідти повстанці, які закопались під землю в схрони; гей, та йди, дівко, геть звідси, хто ти така і що мені тепер з тобою робити, та тебе вб'ють наші, щоб не виказала партизанських постів; а дівчина заступила Василеві дорогу й припала до його грудей, вдивляючись в обличчя великими блакитними очима: «Та чи ви не впізнали мене, вуйку Василю?» – «А бодай тебе біда взяла, що ти тут робиш, дівче?» – «А вас чекаю, вас», – Наталка дихала на Василя п'яним запахом материнки й барвінковий віночок з голови знімала, а корова стояла обіч з почепленими на роги китицями синіх зозулиних чобіток та білого рясту й ласкаво дивилася на людей; дівоча пазушина розщепилася від млосної

напруги, й звідти випорснули сполохані груденята, такі білі й тугі, мов паперівки, – і поглинув Василя солодкий гріх; ой, та чому ж то ти, а не Софія згадуєшся мені перед смертю, дівче, а може, кличеш мене цієї миті, що лишень тебе одну бачу!

Втім із узлісся зацокотіли «дехтярі», й кулі просвистіли над солдатськими головами, почулось владне «руки вгору!» – і зупинилася малярська валка; її зусібіч оточили партизани в мазепинках, а до офіцера, що сидів на возі поруч із Василем, підійшов сотенний і ламаною німецькою мовою звелів, щоб мадяри склали зброю, полишили гармати й вози зі снарядами, а коней можуть забрати – і хай ідуть собі за перевал. Сотенний спинив погляд на фірманові, кивнув йому, щоб злазив з воза і йшов додому, та фірман заволав утішно, й сотенному підскочили від здивування брови: «Друже Крук, таж упізнайте мене, я кущовий з Боднарівки на псевдо Довбня!» Засміявся сотенний і розвів руками: «Га, коли так, то розвертай свого воза, він нам знадобиться», – і вирушила сотня на Брустори, де мала чекати наказу до вимаршу в Камеральний ліс, поблизу Прута.

...Під ранок цілющий піт зросив Наталці чоло, й задуха, що всю ніч давила на груди, немовби то велетенський волохатий павук упав зі стелі й добирався лапами до шиї, – потахла, схолола, спустив павук смердючий дух і зсунувся долі; квадратик віконця розпогодився, з чорного став густо-синім – таким було на Юрія надвечірне небо, коли Наталка гнала з лісу напасену корову; тиша завмерла серед бучини, й гедзі ще не встигли вилягтися на провесні, а Красуля ніби раптом здуріла, вперлася передніми ногами в землю – їй аніруш не хотілося вертатись з вологого лісу в душну стайню; кинулася корова вбік, ніби вовка уздріла, й погналася, хвицяючи ратицями, звіриною стежкою в Язвини, в ту лісову пітьму, куди не заходили навіть грибарі, й гілля дерев спліталось у верховіття так густо, що до холодних низовин не проникав жоден промінь; бігла закосичена святоюрським зіллям Красуля, а за нею Наталка в барвінковому віночку, й моторошно ставало дівчині на душі, бо таке розказували про ці місця люди, що страх морозив тіло, – про упирицю бабу Лісну, яка випиває з дівчат кров, та про довговолосу Оксану, що колись давно повісилась тут на своїй косі через нещасливе кохання й дотепер ходить нетрями, співаючи весільних пісень; Наталці вже й до плачу було недалеко, та враз Красуля зупинилася на круглому п'ятачку галявини, вкритої пухким, немов перина мохом, і глупо вперлася очима в чоловіка, що виринув із заростів...

«Дитино моя, – бідкався Василь, розкинувшись від солодкої втоми на моховій повсті; на його лівій руці лежала Наталка, й він пригортав її, не перестаючи

цілувати, – дитино моя, чи ж то я знав, що ти ще незаймана – ти ж ішла до мене так відважно й знаюче... яку ж бо кривду я тобі тут заподіяв!» – «Не говоріть такого, вуйку Василю, мені анітіцьки не жаль, нащо мала-м то берегти, а потім нелюбому віддати, та я така втішена, що ви мене взяли, бо лишень вас одного люблю...» – «А що нам з тої любови буде, дівче, – та нічого...» – «Але любила-м хоч раз, йой як любила-м, а коли не зможу більше здибатися з вами, то піду за когось, мене й таку візьмуть...»

Й ніби спам'ятався враз Василь, що не за пригодою прийшов сюди, що в найтемнішій глибині Язвин стоїть зв'язковий Балея на стійці й чекає на явку; Василь схопився, якимсь недбало, ніби знелюбивши враз Наталку, провів долонею по її косі й зник у хащівнику, так тихо зник, що й хрусткого торішнього гілля не вчулося; Наталка встала, підійшла до потічка, що джуркотів поруч з галявиною, змила зі стегон дівочу кров і, усміхаючись від великого щастя, яке могло й не трапитись їй ніколи, погнала Красулю звіриною стежкою, – і як би то вона жила на білому світі без цієї любові, котра над усе стала найдорожчою; і що там людська огуда, шепоти, сміхи, докори, лайка, коли вона пізнала найсокровеннішу таємницю, в якій житиме – хай у тузі – до кінця своїх днів; верталися додому з Язвин – корова у вінку, а дівка без віночка...

Сине віконце світліло, народжувався ранок, і знала Наталка, що як не нині, то завтра вернеться Василь, – і я ніколи його не лишусь, хай навіть скарає мене Бог.

IX

Федір почував себе велико, коли всі сорок пнів у пасіці по-справжньому оживали й починали гудіти так натужно, що як ті вулики не порозпадаються від шаленого руху, коли тисячі бджіл вилітають за взятком, летять за розвідницями й обдурені повертаються, бо весна ще рання й цвіту на землі, мов кіт наплакав, проте ні одна, крім тих, які повзають на вічках, приречені вартувати й ніколи не відати, що таке політ, – ні одна у вулику й на мить не засидиться, бо найсолодший провесінний нектар.

А вже зацвів ряст, і латочки стокроток біліють на толоці, і верби викинули жовті котики, і бруньки на деревах стали солодкими, мов перший поцілунок; метушиться бджолиний люд, і непосвяченому могло б здаватись, що у Федоровій

пасіці настав безлад, бо вулики стоять густо, а бджіл нелічено, і як вони потрапляють кожна до свого пня, і жодна не заблудиться; сидючи в пасіці на ослінчику й цмулячи люльку на довгому цибуху, бо від диму лагідніє муха, думає Федір, що якби серед людей панувала така злагожденість, то б і воен ніколи не було, а теж усі чоловіки повертались би до своїх хат і родин не полишали; та чи можна порівнювати: бездумна комаха без рою не виживе, а людина – кожна має свій окремий незалежний світ і є самодостатньою; та й що з того: скуштувавши недозволеної волі й п'яного солоду, повертається невдаха додому, мов та бджола до вулика, щоб після шаленого лету приректи себе на довічне повзання на вічку...

І тільки подумав таке про себе Федір, як з Царини, що проглядалася крізь сад рівним рядочком хат, викотилася бебехата постать у довгополому кожусі, що й здалеку блищав вичовганою від вічного ношення чорнотою, – викотилася стара, як світ, або як сам Федір, бабуня, пов'язана торокастою хусткою, кінці якої стирчали на чубку, немов роги, й наближалася до Мочули, куди спадав Федорів сад, і вже на її обличчі можна було порахувати кожну ритвинку й уловити погляд засльозених очей; Федір знав, що то манджає своєю щоденною дорогою на Гуцулівку Олена Єзунина, і чого вона топче водно цю стежку – ніхто не міг би сказати, крім Федора, який добре відав, що Оленине життя тримається на одній лише миті радості, коли вона минає пасіку, розворушуючи у Федорові старий спогад, бо якби в його пам'яті та згадка раптом зчахла, зблякла, здиміла, тоді й Олені не було б до чого прив'язати своє життя, і воно зникло б, немов пушинка кульбаби на вітрі...

Ба ні, не може вижити людина в самоті – не прив'язана думкою хоча б до однієї іншої людини: ось минає стара Олена Федорове обійстя, щоб приторочити себе коли не до минулого, то хоч до згадки про нього; йде щодня, не боячись сухореброї Марусі із штивними, немов риб'ячі ості, сухожиллями на довгій шиї, а та стоїть на воротах і сичить їй услід прокльонами; понад піввіку минуло відтоді, як ладналося щастя для котроїсь одної з них, а спопеліло перед обома, й обидві без любові, у чорній ненависті сходять зі свого життєвого кружальця в незвість.

Федір не дивився вслід Олені, але й не відвертався, бо ця стара жінка лише ім'я таке носить, а Оленою Єзуниною давно вже не є, і того світу, який колись кликав її й Федора до себе, заманював і запевняв, що така мить більше для них не повториться, – теж немає, є інший світ й інші люди; життя кожної хвилини стає новим, і думав Федір, що людина мусить бути дуже сильною, щоб перенести на одних плечах безліч тих життів, а тому вона не може уподібнитися бджолі, якою

керує рій, – сама мусить все для себе вирішити, то чи ж не має права помилитися хоч раз у скрутну мить?

...А тоді на Царині по суботах грала крізь цілу ніч музика, – то сирота Олена наймала скрипаля Кліма Запоточного й бубніста Андрейка з Багновиськ, щоб заманювати до своєї хати женихів, а вони й не барилися; кожен, хто хотів, женихався з Оленою – парубок то чи газда, – а наженихавшись по гульку, та аж так, що тіло низом ставало легке, мов облущений кукурудзяний качан, – йшов додому, а в неділю із шлюбною жінкою чи то нареченою святий та божий стояв у церкві перед царськими вратами, а жінки й дівки чинилися, що нічого не знають, бо хто така Олена, щоб могла чимось заважити в їхньому житті, – побіситесь жеребець, скине з себе надмір дурної сили та й вернеться додому; а вже й небеславський священик отець Бабинюк кликав Олену до сповіді, й вона у сповідальниці змочувала сльозами панотцеві коліна, нерозкаянно каючись: та чи ж я винна, що мене люди за люди мають, а може, якийсь і залишиться коло мене, бо-м сама-самісінька, як отой палець мізинний; панотець відпускав блудниці гріхи, – й далі гримів по суботах бубон на Царині, аж поки не поскоромився Федір, коли худотіла Маруся дурне дитя на світ привела; запрагнув тоді Федір, щоб з ним хоч що-небудь відбулося, бо до решти спісніло його життя з нелюбою, та не знав він того, що станеться в них з Оленою не розвага, а любов, – і цього на смерть збоялася люта Маруся, вікна Олені побила й Федора за чуба притягла додому – для вічної ненависті й злості, й піддався Федір, щоб не втратити шану в сусідів, – розтоптав свою любов, за яку й донині їсть його Маруся, а він відомщує їй побоями – теж за любов, навіки втрачену.

Й лише Олена пронесла її, неторкану, через усе життя: не гупав більше бубон на Царині, записалася колишня лярва до церковного братства, оберігаючи свою любов до Федора, такою святою стала, що кожную дівку ганьбила, коли якась із лісу верталася – з гріхом чи без гріха; а на Юрія й Наталку перейняла, коли та йшла з Язвин без віночка; по очах впізнала стара відьма, що зазнала дівка втіхи, й, заступивши їй дорогу, сказала: «Як-есь уже позбулася дівочтва, то не позбудься стриму, о, я знаю, як то котиться віз з гори, й несила його зупинити!»

Олена поминула Федорову пасіку, пройшла по ядучих Марусиних прокльонах, немов по битому склі босими ногами, і знову до Федора прийшла інша хвиля життя, яку він мусить теж понести, дов'ючивши себе нею, немов гуцульський кінь новою бербеницею, і тільки краєм серця відчув, що життя мало в нього відбутися інакше, боляче запекла та крихта туску й тієї ж миті і зачерствіла; гой-гой, чого ж то людина вертається до свого спустошеного вулика, коли знає, що в

сусідньому мед солодший?

Федір передивлявся вулик за вуликом – були й мертві, вимерзлі пні, й не печалувався пасічник тією втратою, бо так має бути, вічного ж нічого немає – і в пасіці, й в усьому світі йде безперервна переміна; то лиш на нашому Запрутті, – подумав, – ніби зупинився час, і застоїться він, немов гнила вода в заплавах, куди й риба не заходить, лише слижі каламутять намул на дні, – завмре, як не матиме руху, а для цього потрібна спонuka – чужа або своя, і як чужої, слава Богу, наразі немає, то треба свою із себе видобути, бо ж не може народ жити без влади; Федір розмірковував зовсім тверезо й думок своїх не соромився, – що міг би якийсь час і постаршувати в Боднарівці, аби дати лад в селі після мадярів: тих кілька шкап, що залишилися в людей, запрягти в плуги й переорати зграсовані мадярами нивки під яровий хліб – щоб голод не заглянув у село наступного переднівку, а ще і якийсь контингент треба зібрати для партизанів, бо Василя Маланюка, який цим займався, немає, і дітей до школи зігнати, щоб темними не росли; Федір так заглибився в думки, що аж сполошився, коли хтось за спиною «славайсу» сказав; оглянувся – аж то вуйко Мироняк стоїть у своїй клепані, сперся на палицю й мовчить, а колись же галайкав у кооперативі «Такої влади нам треба!»; яка ж тобі влада здалася б ниньки, старий баглаю, – тільки очима запитав Федір, а вуйко Мироняк вмент відповів, погладжуючи довгі вуса:

«Було вже небезмай добре жити, німці потний порядок тримали, і все мав християнин: сіль, сахарину, навіть горівку й мармоляду за контингент давали, а ще такі ляmpi продавали в магазинах, що світили ліпше, ніж електрика, та й карбїду до них можна було легко дістати – та й пхалося якось біду поперед себе, а якби ще цвяхи продавалися в склепах, то було б і зовсім незле... Але німців уже нема, то най би йшли сюди другі совіти...»

Аж кинувся Федір, як почув від Мироняка такі слова, го-о, а що мав би іншого від нього почути, коли йому ще за Польщі комуна голову запаморочила, і то що лиш мовчав, бо пантрувався, а тепер, диви, вже зизує очима за Прут; але дзузьки: наші стоять по лінії ріки від Говерли до Буковини куренями й сотнями – дурх! і не дочекаєшся, драбе, совітів, хїба най би прийшли лише для того, аби тебе одного на білі медведі відтранспортувати!

Але не сказав цього Федір, час на часі не стоїть, ще всіяке може статися, ляпне тоді щось комусь Мироняк – хто ж бо то знає, чи втримається Україна в Карпатах, – і аж зморозило Федора від такої думки, вже ж бо люди знають, хто такі совіти, і водночас втішав себе пасічник: а таки втримається, як хтось

допоможе, чей зі сходу тиснуть німців совіти, а із заходу як не нині, то завтра американці напруть, щоб не зайшов задалеко антихрист; нам би лишень отак, як тепер, півроку протриматися, але для цього мусимо мати якусь владу; ну а що на це скажуть інші газди, що он уже шнурують з усіх кінців Боднарівки до Федора на раду?

І коли підійшли чинбар Онуфрій із Сакатури, газда фудульний, і бубніст Андрейко з Багновиськ, а ще скрипаль Клим Запоточний і з ним кілька старцунів, бо парубків у селі – на пальцях порахуеш, усі пішли в партизани – тоді Федір набрався духу й уголос присоромив Мироняка за те, що полюбляє лише чужу нагайку, нібито ми гейби та німина, тільки ревіти на прив'язі вміємо, а самі в себе не можемо лад навести; мовив це Федір і змовк, чекаючи, що скажуть газди, й тиша надовго запала в саду, аж вигукнув раптом Андрейко, ніби в бубон вгатив квачем: «Та най Федір старостою буде!» – на що поглумливо реготнув Мироняк: «А Юзя попом настановимо!»

Саме в цей мент дурний Юзьо мовчки, бо стояв будній день і правити акафіст не випадало, розкрутив колесо вчителевої криниці – вдарилось відро денцем об воду, знайомий дзвін пролунав над Боснею, перехрестився Федір й мовив до лукавого Мироняка: «А ти не смійся, править молебні він доладно і Божу душу має, бо сказано в Писанії: блаженні убогі духом...»

Хотів Мироняк щось ехидне відповісти, та перебили його в'ідливу мову газди, заволавши: «Та правду має Андрейко, най Федір старостує в Боднарівці!»; Федір вдоволено усміхнувся, підкрутив пальцем свої шляхетські вуса, що стирчали під носом, ніби двое рогів у жука, поцмуляв люльку й мовив повагом:

«Та я й зміг би старшувати в цивілю, але ж нині час военний і військо в нас є своє, лиш 'го не видно, то мусимо мати ще й військового старшину, станичного, як мали-сьмо недавно Василя Маланюка, але на те мусить бути наказ з лісу».

«А може, він ще й вернеться...» – невпевнено проказав Андрейко, і в цей мент усі здригнулися від зловісних слів: то обізвався Йосип Кобацький, який весь час стояв за товстим конаром яблуні й прислухався до наради газд.

«Нема Василя, нема! – вигукнув надривно. – Його вбили мадяри в горах, я сам був при ньому, як він конав, покинутий над Черемошем у Довгопіллі, і поховав його, ще й хреста з березових патиків поставив; а Василь сказав мені перед смертю:

бери того карабіна, що його залишили на березі ріки мадяри, і йди станичним у Боднарівку замість мене, бо я вмираю за Україну...»

Як лиш Йосип це сказав, умить скинули газди шапки й почали молитися за упокій душі станичного під дзвін відра в учителевій криниці, а відро бамкало зрідка, як на похороні, і сльозу втер Федір, бо кожен у селі шанував Маланюка, однак на Василевого переємника скося й недовіжливо позирали газди, бо ж усі знали, що він кури краде і вміє брати рекорди по спусканні повітря на сам Великдень за дзвіницею, і пів оленьчої туші відібрав у людей, і може бути, що все це Йосип набрехав, але мовчали газди, бо завше його боялися, а тим паче тепер, коли він стояв із карабіном за плечима й міряв злим поглядом старцунів, які зібралися на раду, – мав уже Йосип Кобацький над селом збройну владу, і враз відхотілося Федорові старшувати, але вже мусив; Йосип скомандував, щоб діди розходилися по хатах і готували сало, хліб і масло на самостійну Україну, – буде він те все в людей забирати й віддавати кому там слід, а язика най ніхто не розпускає, якщо хоче ще трохи жити, бо час военний.

То й розійшлися старцуни, духом поникнувши від таких виборів, тільки вуйко Мироняк на хвилю затримався в пасіці – для того, щоб уколоти новоспеченого старосту:

«Нещасна наша Україна, коли таких генералів має!»

Й не образився цим разом Федір на Мироняка, лише так тоскно стало в нього на душі – мало сльоза з очей не бризла: застала нас маленька воля ненавченими й безпорадними, бо ж чужий батіг примушував до роботи, а господарювати не навчив, і нема сьогодні гідних умільців у мене під руками, гей, а я ж прирівнював людей до бджіл – яка дурниця: все злагоджено в рою за Божим помислом – хто робітник, хто годувальник, хто вартовий, хто санітар – і всі комахи на своєму місці, бо вічно в них були як не дупло, то вулик, а ми й досі гнізда не маємо, без любові живемо, не молимося, Боже слово слухаємо з уст блаженного; залишив Ти нас, Боже, сиротами в безверхому світі – і несесться крізь нього зранений олень, немов первородний наш гріх, немов примара неминучої спокути за невинно пролиту кров...

Це урочище насправді було закляте. Мольфар Іван, який ще в молодості переселився з глибоких гір на Пиконів, привів з собою в тихі язвинівські нетрі всілякої нечисті – аридників, нявок, чугайстрів, підлопушників, і хоч ніхто їх ніколи не бачив, всяк волів обминати галявину, скраю якої, притулившись до стіни букового лісу, стояла хатка з маленькими закоптілими віконцями, бо чого ж би то мав жити чоловік на безлюдді, якби не знався з нечистою силою, – і вчувалися водно селянам тривожні завивання, плачі, голосіння, дикі реготи; доносились вони з пиконівських лісів до Боднарівки не так літом, як зимою, й ніхто не знав того, що добрий мольфар оберігав село від градобоїв і блискавичних пожеж, а щоб мати силу боротися зі стихіями, мусив старий жити самотою серед дикої природи і вчувати впору її добру мову й лихі погрози.

Дід Іван щороку на Святвечір, вимахуючи до небес барткою, викликав з далеких гірських бескеть до себе в гості володаря снігових кряжів Чорногора, а той не йшов, примерзлий до свого трону в розколинах скель, й заворожував тоді мольфар злого велетня таємною примовкою: як-ес не хотів зі мною святу вечерю споживати, то і влітку не сунься на пиконівський хутір і на все село градовими тучами, ломибурями, зливами, що вивергають із земних тіснин жовту бурхать, роздуваючи потоки, не досягай синіми блискавками гонтових дахів хижі моєї й боднарівських поселян, а теж вічних сторожів Пиконева – дубів столітніх, а сиди собі й далі сумирно в карпатських ізворах, куди кури не допівають, зозулі не докукують, голосу християнського не чути, – й таки лютий Чорногор дослухався до удатного ворожбита й рідко коли вривався чорними бурями в благословенну Боднарівку, однак над пиконівським присілком мав свою владу, бо завше кликаний був, тому й затаювалася у язвинівських хащах таємнича дивовижа, якої ніхто розгадати не міг: хто хотів, той на Великдень чув голос дзвонів під товстим торф'яним кожухом, що в чорній ямі Язвин покрив підземне озеро, – то озивалася затоплена Чорногором у прадавні віки перша на Запрутті церква; хто хотів, той бачив, як крізь білу віхолу під час йорданських морозів продирається розпатлана упириця Лісна, а продертися не може й вие на холоді; хто хотів, той міг травневої чуйної ночі прогледіти крізь сіростволу бучину, як, не торкаючись землі, пливе поміж деревами білокоса Оксана, й почути в скрадливому зойку вивільги, в журкоті лісного потічка, у зеленому шумі верховіть стихшені нуті весільної пісні.

У всі ці дива не вірив Василь Маланюк, коли жив у приймах у мольфара Івана – хіба лише в те, що його донька була достеменною чарівницею: ніхто з сільських парубків не важився свататись до вирлоокої, з чорним, як воронове крило, волоссям Софії, яка лише два рази на рік, неприступна й горда, окремішньо

стояла у притворі сільської церкви на різдвяних і великодних всеношних, проте з поклоном до престолу ніколи не підходила, не схиляла голови, коли небеславський панотець виходив із захристії з Євангелієм у руках на «прийдіте ядіте», і перед сповідальницею не вклякала й проскури не брала із золотої ложечки під час причастя, – тому ніхто не зваблювався чорними бровами й блудними очима пиконівської красуні, бо всякого брав забобонний страх перед нею; а Василь одного великодного досвітку після відправи пішов за Софією слідом і вже не вернувся до вітцівського дому; щастя й гордість сповнили серце діда Івана від того, що село визнало його за свого, й полюбив зятя більше, ніж рідного сина; казали люди, що на віру жив Василь з Софією, бо як би то могла відьма стати до шлюбу перед престолом, – а все ж чари мольфарової доньки не сягали далі пиконівської галявини, бо чому зміг Василь так раптово й забутньо звільнитися від них, коли на вологій повсті моху в Язвинах лягла біля нього звичайна земна дівчина, яка не чарувала коханого й не бісилася в його обіймах, а з тихою любов'ю прийняла від нього плід, й збагнув тоді Василь, що його життя весь час належало селу, а не замороженій пиконівській місцині й безплідній бісиці; й кудись ураз пропав той шал, що тримав його біля Софії, – вихопила Василя з тенет чорногірських чарів всесильна воля війни.

Йдучи з брусторського лісу через хімчинські переяри до Боднарівки, Василь дізнався від людей, що трапилось на Пиконеві після того, як його взяли в полон мадяри, – все раптом зникло, пропало, а може, й ніколи те не існувало, може, то на час окутала парубка примара, а біля нього водно була Наталка – й тоді, коли народилася, й коли росла для нього, й коли прийшла на шлюбне ложе в темні Язвини; відпросившись на два дні в сотенного Крука, Василь ішов до неї. Зупинився на Шпаєвській горі й ніде не побачив кам'яної фігури, в яку, казали, перемінилася Софія з туги за ним; то її туга стала каменем, в нього жалю не було, то й знаку від нього не зосталося, він думав тільки про Наталку, а все ж ноги самі понесли його на Пиконів...

Крізь відчинені навстіж двері мольфарової хатини волила пустка, на галявині руділа свіжа могилка без хреста, й дзвінка тиша окутала помолоділий від набухлих бруньок ліс – усе тут минулося, щезло, і як то сталося, що того Великодня ніби хтось переніс Василя в інший світ, який мав неземну владу над селом і над ним самим, а нині вже немає нічого, і що станеться з Боднарівкою, коли влада чарів більш над нею нечинна?.. Василь звернув з галявини на глевтушну дорогу, якою недавно виводив мадярів із пастки, й зупинився в диві: у розвилці спареного бука, обхопивши руками стовбур і притулившись щокою до кори, стояла вона, Софія, й без докору дивилася на коханого, в очах її зоріла вдячність за те, що побув з нею, іншою, одну життєву мить й допоміг їй збагнути

земне щастя, а воно минуло, бо земне вічно не триває, проте хоч на одну мить повинна людина для себе його запосягти й пізнати...

Василь наближався до Софії, а її постать віддалялася – йшли вони обое в глибину лісу, пропадаючи в чорних Язвинах, і знав уже Василь, що нині до Наталки не прийде, а коли – не міг собі самому сказати; постать Софії блякла, перемінюючись у білокусу Оксану, яка відвічно тут жила із своєю любов'ю, прошумів по верховіттях вітер, заталаніла весільна пісня, дятел, немов Андрейко в бубон, вибивав дзьобом ритм мелодії, зойк вивільги, ніби колінця сопілчаної нути, проривався в музику, і все згодом стихло, тільки глухо бамкали дзвони в підземному озері; Василь опинився на кружальці, вкритому товстою повстю моху, на якому навечно відбилася дівоча постать; Василь зігнувся над потічком, умив обличчя, й здалося йому, що діткнулася до його щік долонями Наталка.

Він запугував, і відізвався до нього вартовий, що стояв у гущавині на стійці біля схрону.

...Наставала така денна пора, а було це завжди у надвечір'ї, коли Йосафат залишався дома сам: дід сидів у пасіці, чаклюючи біля вуликів без сітки на голові, обтяжена пергою й нектаром божа муха, допадаючи перед заходом сонця до пнів, ставала лагідною та сумирною; Ілько в цей час гнув із газдами політику біля Гаврилишиної стодоли, що стояла самотньо на белебні край Мочули, – газдиня перенесла хату на Вулицю, ближче до свого городу, а до стодоли руки не дійшли, й стала вона для Боднарівки за читальню, театр і Народний дім; Юстина сиділа за тильною стіною на загаті й вигрівала до сонця хвору ногу; Юзьо пас на толоці громадську худобу й галайкав на все село, завертаючи корів від шкоди, – для кожної він мав окремий бук і ходив з тією в'язкою пруття, мов римський ліктор з фацією, а Йосафат обкладав себе книжками й занурювався з головою в море науки, і так цікаво було йому ходити по морському дні, долати опір важкої води, прокладати свою стежку крізь коралові рифи й вибиратися нарешті на широкі магістралі, давно прокладені великими математиками; млосна радість, із заздрістю змішана, огортала Йосафата, коли він дивився, як упевнено ступають утрамбованою рінню Еварист Галуа і Михайло Кравчук, Микола Кибальчич і Юрій Кондратюк, а ось наздоганяють їх молоді вчені Мирон Зарицький і Микола Чайківський; той суворий готичний світ математики був для Йосафата набагато цікавіший, ніж Миронові літературні левади, що лежали відкриті під голубим небом, і тільки треба було вміти побачити на них уявний світ, як умить він перетворювався на матерію поезії, – і нехай письменник його відкриває й складає нову пісню про чар новітньої боротьби, звісно ж, не виживе народ без

пісні; але ж Мироне, друже мій, ми тільки те й маємо, що національний мелос, а я прагну відкрити для себе і для людей царство точних наук, до порога якого ми щойно стали несміливо наближатися і без якого залишимося пастухами на буколичних пасовиськах, а на них будуватимуть чужинці замки, фортеці, палаци, укріплення й бастіони з гарматами, літаками й ракетами – для себе, не для нас, і якщо ми не пірнемо в глибини математичних наук, то й не розгадаємо ніколи секретів створення цих споруд – хоча б для того, щоб колись відібрати, бо ж розташувалися вони на нашій землі й для нашого поневолення, однак зможуть слушної миті, якщо ми навчимося їх відмикати, перемінитися в знаряддя для нашого ж визволення.

У такі хвилини Йосафат краєм свідомості ловив себе на гріхові найглибшого відчуження, найвищого егоїзму, найтерпкішого прагнення усамотнення; він ненавидів навіть діда, який щомиті міг увійти до кімнати за бджолярським інструментом, батька, котрий, повернувшись від Гаврилишиної стодоли, догинатиме в хаті політику, Юзя, що ось-ось прижене худобу з толоки й на все горло заправить всеношну, маму, яка втече із загати від вечірньої прохолоди; Йосафат навіть не зрадив би, ну зовсім його б не втішило, якби сталося чудо і увійшла до світлиці вона...

А Наталка таки увійшла і стала на порозі з опущеною за спину косою, з великими, як срібні таляри, очима, біла, мов лебедиця, осяяна до прозорості внутрішнім світлом; крізь проріз вишиваної сорочки пробивалася алебастрова білота повних грудей; це ж бо неправда, таки неправда, що вона прийшла до нього сама – некликана, непрошена, нечекана й така жадана, така жадана, що весь той світ, в якому щойно перебував Йосафат і не бажав нікого в нього впускати, враз безслідно зник і заповнився вщерть однією тільки постаттю Наталки; Йосафат схопився, підійшов до дівчини, він у цю мить став сміливішим від найздольнішого лицаря – пригорнув Наталку й уперше діткнувся губами до її вологих солодких вуст; хлопець не помітив в очах дівчини докору за мовлену ним тієї ночі брехню, але ж та вигадка врятувала Наталку від смерті; а вона й не поскаржилася, що не вернувся Василь – мабуть, Йосип Кобацький говорив правду, тож нічого вже не сподівалася Наталка й ловилася за Йосафатову любов, мов потопельник за соломинку, бо як же їй бути, осамотненій, серед цього розхитаного світу, й з надією на Йосафатове заперечення тихо вимовили її вуста: «Та навіщо я тобі – з іншим пошлюблена?»; хлопець затулив дівчині долонями обличчя, щоб нічого більше не могла сказати, та вона відняла їх, мовивши: «Я хочу послухати музику, ти кликав мене колись...»

Захрипів грамофон, й зіпсована платівка, вихитуючись на диску, заголосила про останню неділю, після якої навіки розійдеться закохана пара; Наталка нервово переставила голку й тихо посміхнулася, зачувши: «Прийде ще час, прийде ще час...», вона провела по Йосафатовій щоці тремтячими пальцями, й хлопець відчув, як сходять з них струмись вдячності, а не любові, він повернувся до грамофона й зупинив його, а коли музика стихла, з надією оглянувся, та Наталки в хаті вже не було. Й здалося Йосафатові, що то знову явився йому привид, а чий – Софії, Оксани з пиконівських лісів чи таки Наталки Слобідської з Потоків, якої давно вже на світі немає, давно немає...

XI

Весна буйно розщедрилася на тепло і цвіт: не встиг на останньому холоді відкипіти молочною шумою терен, що позначив цупким живоплотом межу між Боднарівкою і Кривобородами вздовж Сталашукового узлісся, як викинула пацьоркові сережки черемха й дихнула з-поза тернового колюччя на село млосним запахом, і в ньому, немов ряска в літеплій воді, поділились умить на пелюстки рожеві пуп'янки яблунь, груш і слив; розквітлі за один день сади заплавали білими острівцями на зеленому озері села, й по них можна було тепер розпізнати, де причаїлися боднарівські обійстя; тих острівців було безліч, Мирон із балкончика своєї мансарди намагався їх перерахувати й не міг – так багато було тих білих латок.

Він сьогодні вийняв із-за козлів свій рукопис й розпочав новий розділ – про набір коломийських юнаків до Дивізії: в міському театрі на сцені під українським і німецьким прапорами та під зображенням жовтого лева на тильнику приймає присягу сам губернатор дистрикту «Галіція» Отто Вехтер, й підходять до столу старші гімназисти, а між ними Богдан Шинкарук, підходять теж учителі, інженери, лікарі й серед них наречений Юлії Михайло Сорока; Юлія сидить у залі поруч із Мироном і віддано, з гордістю дивиться на свого судженого, а Мирона дратує пихатий вигляд Вехтера, і в'їдається йому в очі чорна свастика на червоному полотнищі, – Мирон не може зорієнтуватися, добре чи погано чинить його старший брат, який ось вимовляє слова присяги перед окупантом, але урочисте обличчя сестри заспокоює його: Юлія старша за Мирона на цілих шість літ, вона закінчила гімназію і все розуміє; однак тепер, спогадавши за столом у мансарді минулорічну подію, хлопець не знаходить у собі здатності правильно її оцінити, адже добровольці погодились служити в складі німецької армії, на боці

завойовників, які щодня на жидівському цвинтарі розстрілюють заручників; Мирон відкладає перо й виходить на балкончик.

Їх безліч, тих білих острівців, і все то частини одного сільського організму, і кожна з них автономна: має свою назву, свої звичаї; навіть жінки, які неділями приходили колись до церковці, що присіла в колі високих смерек, відрізнялися одягом: терновими хустками пов'язувалися молодіці з Царини, а яскраво-цеглястими – з Багновиськ, у жовтих запасках і малинових фартухах пишалися дівчата зі Зрубу, а у вишневих опинках – з Волового, газди з Вулиці ходили в клепаннях, з-під яких спадало на плечі рівно розчесане й блискуче від масла волосся, а парубки з Вільшаника коротко стриглися й носили чорні капелюхи з павами; боднарівські босняки й березуни з Гуцулівки розмовляли різними діалектами й навіть мовні інтонації були в них теж відмінні: одні співали, інші торохтіли або й жвинділи; Мирон мізкував над феноменом розмаїття і єдності всієї нації, бо скільки тих сіл в Україні, а кожне інакше й жодне на Боднарівку не схоже, проте всі складають один народ; і що більше вникав Мирон у сутність незчисленності міст і сіл, то більше вимучував себе усвідомленням, що та єдина у своїм розмаїтті безмежна многість кисне аморфним тілом у центрі Європи, і всі, кому тільки не лінь, його топчуть, усі доять, висмоктують, зневажають, а якщо й визнають за ним певну перевагу – то лише в здатності до терпіння й пристосуванства.

Але ж ні, таки не втерпів народ – озброївся і воює, і за Прут займанців не впускає – прокотилися запеклі бої з енкаведистськими загонами під Молодятином, Вербіжем і Трійцею; а ось ходить від хати до хати новий боднарівський староста Федір Юлинин, коней спарює в плуги – й орють люди зграсовані нивки і засівають; батько скликав дітей до школи, а Юлія ходить на роботу до Гуцулівки – життя продовжується без принуки й насильства, вміють люди працювати й на свободі; проте гіркий туск безнадії торкається хлоп'ячого серця, бо усвідомлює, що цей запрутський вільний клаптик України – то крапля в морі поневоленої землі, і як він може залишитися незайманим, коли на тому морі розлютувалися шторми чужих сил; а може, таки втримається, бо де зброя – там і боротьба, а де боротьба – там можлива й перемога.

А чи можлива? Мирон не має з ким поділитися своїми сумнівами: батько став мовчазний – він знає тільки те, що не можна опускати рук і перестати працювати, бо бездіяльність – то вже програш; мама сповнена надії на краще, але ж вона думає тільки про Богдана, й поза ним для неї не існує більше світу, а Юлія, напевне, щось-таки знає, й Мирон важиться викликати її на розмову: він

уже не маленький, він зможе повести з нею річ.

А ось і йде Юлія гуцульською стежкою з книжками під пахвою, вона здалеку помічає Мирона на балкончику й помахує йому рукою; Мирон нетерплячими жестами запрошує сестру до своєї кімнатки, й вона бачить, що він чимось знервований; вже чутно скрип східець, Мирон кидається назустріч Юлії й запитує з наївною відвертістю хлопчиська, який враз відчув себе зрілим:

«Скажи, чи можлива наша перемога?»

Юлія заскочена таким питанням, вона відчуває, що в душу її брата пробирається зневіра, до цього Юлія допустити не сміє, вони сідають за столик, довго мовчать, та врешті відбувається розмова.

«Ми весь час виграємо битви, Мироне, – каже Юлія, – як ти цього не помітив, тільки війна наша довготривала. А хіба не знаєш з історії, що бували й столітні війни, – наша ж тисячолітня, і якби ми не перемагали, то давно б уже зникли з лиця землі, без програваних перемог під Полтавою, Чортковом, Крутами, Хустом ми б давно перемінилися в населення без імені, історії, мистецтва, музики, літератури, без війська, яке після невдач вдається до мімікрії, набуває подоби переможця й акумулює свої сили для наступної боротьби – в чужих мундирах. Тому-то наша мама благословила Богдана у ворожий стан й зробила це підсвідомо, спонукувана лише національним інстинктом; я ж проводжала в Дивізію Михайла зовсім обдуманно – мусять наші воїни в незручний для них час перетривати і в чужій формі... Й навіть тепер, коли ми в черговий раз програємо битву – матимемо можливість вишколитися і зберегти в собі готовність солдата. А ти подумай ще й над тим, що завойовницька армія у слушний момент може перемінитися в нашу потугу, якщо в ній будуть українські вояки; завойовницьке військо, яке сьогодні летить на захід, при несподіваному супротиві доконче змінить свій вектор і переміниться у нашу силу. А такий супротив зовсім можливий: в нинішній війні таїться багато загадок...»

Мирон погладив Юлію по кучерявому волоссі: він вдячний сестрі за ці слова – вони вселяють у нього віру, і водночас дивується хлопець з її чоловічої розважливості – такої Юлії він досі не знав.

«А чи ти готова, Юлечко, на ризик, на смерть?»

«Чому ж би то я мала готуватися до смерті, я готова до життя, а смерть прийде, не питаючи моєї згоди, вона із своїми жертвами не радиться. І не знати, кого швидше знайде – того, хто пішов заглядати їй у вічі, як Богдан і Михайло, чи того, хто готує себе до позірної мирної, а насправді – найризикованішої праці... – Юлія кивнула на Миронові папери, розкладені на столику. – Наші письменники завжди мусили виходити першими на передній край – їх першими й розстрілювали або запроторювали в тюрми; ти мав би це добре для себе з'ясувати, якщо вже зважився...»

«Так, я давно вирішив, Юлю, стати літератором, мені лише потрібно для цього однієї речі – знань. І що більше вчуся, читаю, то виразніше бачу, в які нетрі заходжу. І як мені в цьому огроми науках зорієнтуватися: що взяти, вдихнути, а що відкласти, бо ж усього ніхто досягнути не може... А як довго триватиме наука – може, все життя, де ж тоді віднайти час, щоб зробити своє?»

«А ти не розділяй знань на чужі й свої: їжа, яку спожив, повітря, яке вдихнув, було чуже, а стало твоїм; із набутих мусиш витворити власні знання, які комусь теж зможуть видатися чужими, але такими не стануть, якщо будуть справжніми. Чужим стає тільки фальш».

«Як же я можу впевнитися у правдивості своїх думок, переконань, світогляду?»

«Смішний ти: твій світогляд незалежний від тебе, він апробований історією, й тобі його батьки, вчителі, книжки, нація готового піднесли – поклали під подушку, мов подарунок на святого Миколая, й одна тепер у тебе турбота: зберегти його, не втратити».

«А хто чи що може відібрати подаровані мені свідомість, переконання, віру?»

«Зрада, Мироне, тільки зрада».

«Звідки ти все це знаєш?»

«Від батька й матері. А вони від своїх батьків, а ті... Ти дивишся тепер із своєї висоти на рідне село й напевне дивиєшся, що воно таке мале, а яке різноманітне! Так? І я дивуюся. А то ж клітинка нашої великої нації, а в тій клітинці, немов личинка у сотовій чарунці, виріс ти – готовий до праці на користь вулика. Ти хочеш стати маткою, лідером? Це добре, але не забувай, що матку

вигодовують робучі бджоли: не соромся стати й робучою бджолою».

«Дякую тобі, Юлечко, мені потрібна була така розмова – саме нині».

«Чому – саме нині?»

«Я щойно відчув, що мислю – конкретно, цілеспрямовано».

«Такий момент повинен прийти до кожної людини в певний час».

«До тебе він уже приходив?»

«Так, коли Михайло Сорока в коломийському театрі, в присутності губернатора Вехтера, складав присягу на вірність німецькій армії».

«Який парадокс: національне самоусвідомлення приходить у момент національної зради».

«Прочитай Міцкевичевого «Конрада Валенрода» й збагнеш, що під личиною зради може маскуватися найгероїчніший патріотизм».

«Я читав».

«Коли так, то знаєш, як поводитися в умовах, схожих на сьогоднішні. Аби тільки не занепав духом – аби тільки не став унтерменшем».

«Когось маєш на увазі?»

«Так».

Мирон глянув у вікно, за яким розкошувала забілена яблуневим цвітом Боднарівка, й подумав: а чи там, у зневоленому краю за Прутом, цвітуть сади, чи не зморозив їх отруйний подих чужинця, й постановив собі цієї миті податися хоча б завтра до Коломиї, щоб увіч побачити живого ворога, з яким вирішив стати на прю.

Шинкарук не перечив, і це здивувало Мирона, адже був батько надмірно обережний і боязкий, а фронтова канонада вельми поволі віддалялася від Коломиї й гриміла зовсім недалеко – на лінії Косова, Яблунова й Делятина; Шинкарук зовсім не мав наміру забороняти синові провідати паню Бурмістрову, проте наказав, щоб до центру міста не пхався: сільські жінки, які по вівторках і п'ятницях не переставали носити на базар масло та бринзу і вже хвалилися першими вторгованими рублями, розповідали, що попри ратушу печеніжинською дорогою гуркотять важкі гармати, катюші й танки; не треба до того всього приглядатися, ще, чого доброго, запідозрять хлопця в шпигунстві: ну а перейти через Прут колись-таки доведеться – не чужа там земля, а настане осінь, то куди дінеться: продовжуватиме навчання уже в советській школі.

На розлогому зарінку, що простягнувся широким коридором обабіч ріки – від грушівських горбів аж до корнецького тракту, – тягло із заходу вологим протягом і тучніло грозовими хмарами небо; крізь переддощове розріджене повітря лунко прокочувався гуркіт канонади – здавалося, фронт повертається назад; Мирон розумів, що це звукова омана, й не зупинявся, збіг звивистою стежкою з грушівського горба й зупинився над каламутною повноводою рікою – певне, в Чорногорі топляться вже снігові шапки; хлопець зрадів, коли побачив при березі чайку, а на ній перевізника: був то висохлий, немов коцюрубок, старий Горда – батько найдужчого в околиці парубка Семена, який мав два метри зросту, а в плечах півтора, він у найбільшій повені штовхав чайку супроти хвилі, тримаючи жердину однією рукою, й посмішкувалися люди, що Горда всю свою чоловічу силу, яка могла подарувати життя десятком дітям, віддав одинакові, й тому парубійко такий дужий; Мирон зійшов із берега в чайку, привітався, але перевізник чомусь не відповів – взявся за жердину і, моцуючись, аж вузловатилися на чолі жили, штовхав чайку до другого берега; Миронові стало жаль старого й запитав, де ж це Семен подівся, що залишив батька на переправі; Горда й цим разом промовчав, й аж тоді, коли чайка зашурхотіла днищем по ріні, підвів голову й прошамкав беззубим ротом: «Ади, оногди покликали його з лівого боку якісь пани, щоб подавав пором, а то були перевдягнені гештапівці – знали, що Семен так легко в руки не дасться, то накинули йому аркан на шию, потім зв'язали назад руки й повели до міста... Вже маю його дома: позавчора привіз із жидівського цвинтаря й поховав...»; старий говорив начебто сам до себе, а очі його були сухі – видно, всім, хто перевозився, розповідав одне і те ж, а скільки тих сліз в людини...

Кінець ознайомительного фрагмента.

notes

Примечания

1

Бий хамів! (польськ.)

2

Хай загине Україна, хай загине хамський люд! (польськ.)

3

Немає Польщі без Гданська! Не віддамо ні гудзика! (польськ.)

4

Ідемо з Козови до Берліна застрілити Гітлера, курвого сина! (польськ.)

5

Україна вмерла (польськ.)

6

Ховайтеся, бо тут німці! (польськ.)

7

То остання неділя... (польськ.)

8

Прийде ще час... (польськ.)

9

Браконьери (нім.)

10

Пасла Касенька дві корови (польськ.)

Купить: https://tellnovel.com/ru/vanichuk_roman/vognenn-stovpi

Текст предоставлен ООО «ИТ»

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию: [Купить](#)